

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΛΑΟΥ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ

ΚΡΗΤΗΣ

ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΚΩΝΣΤ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΓΝΩΣΘΕΙΑ

ΕΝ ΤΩ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΩ ΞΥΛΛΟΓΩ

«ΒΥΡΩΝΙ»

(Κατὰ τὴν συνεδρίασιν τῆς 15 Δεκεμβρίου 1874).

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΒΑΡΒΑΡΡΗΓΟΥ

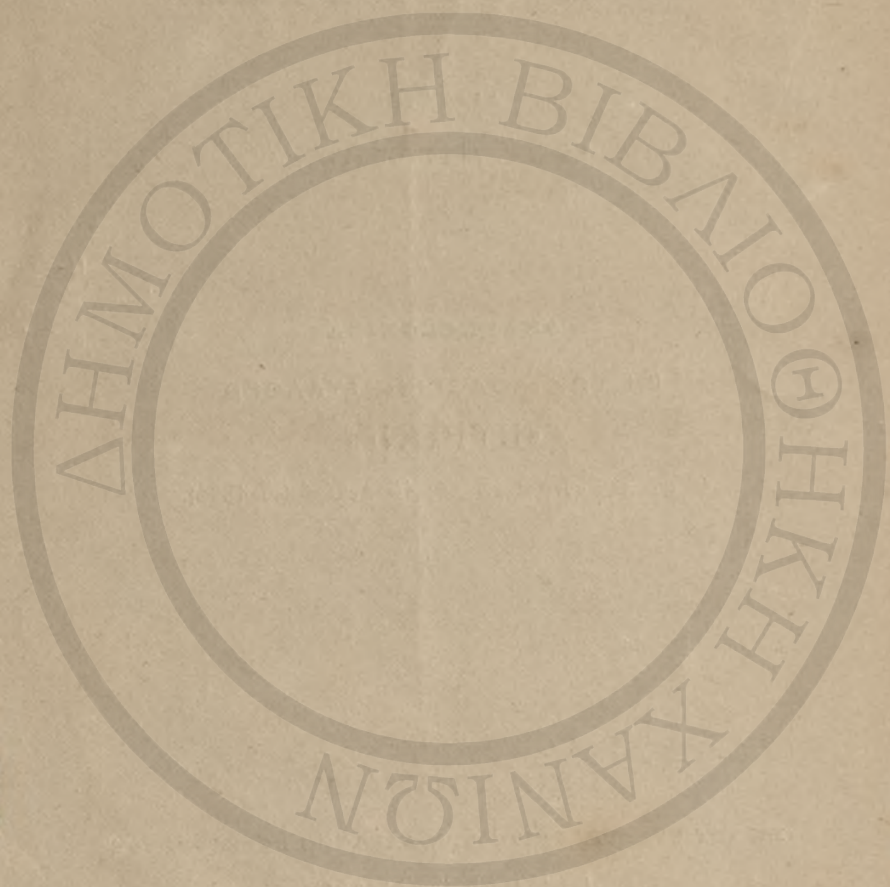
(Ὅδος Πραξιτέλους ἀριθ. 8).

1873.

10
1954

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
— ΧΑΛΚΙΔΩΝ —
Αδφ. ἀριθ. 19547α
Χρονολ. Είσοδ. 11-3-1963
Εισκοτῆς 1στ. Αρχ. Κρήτης
*Αριθ. 938.113/ΑΡΧ

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ	
— ΧΑΝΙΩΝ —	
Αξ. έριθ.	
Χρονολ. Είσαγ.	
Είδικότης	
Αριθ.	10

ΑΦΙΕΡΟΥΤΑΙ

ΤΩ: ΑΞΙΟΤΙΜΩ: ΚΥΡΙΩ: ΚΥΡΙΩ:

ΝΙΚΟΛΑΩ: Α. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΩ:

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.

Δημοσιεύω τὴν παροῦσαν διατριβὴν μου, πρῶτον διὰ τὰ εὐχαριστήσω τοὺς προτρέψαντάς με εἰς τοῦτο Κρήτας, τοὺς μὴ παρενρεθέοντας εἰς τὸν Σύλλογον κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν αὐτῆς, δεύτερον διὰ τὰ κάμω γνωστὴν εἰς πολλοὺς, τὴν εἰς ὀλίγους γνωστὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων μέχρι σήμερον, ἥτις συντόμως μὲν, ἀλλὰ περιληπτικῶς καὶ ἐν τάξει περιέχεται ἐν τῇ διατριβῇ μου ταύτῃ, καὶ τρίτον διὰ τὰ συντελέσω κατὰ τι εἰς ἔργον ἐθνικὸν, ἀγιερόνων τὸ ἐκ τῆς πωλησεως τῶν ἀντιτύπων αὐτῆς εἰσπραχθησόμενον ποσὸν εἰς τὴν ἐπιτροπὴν ἥτις συλλέγει συνδρομὰς πρὸς ἀνάγεσιν μνημείου τοῦ Λόρδου Βύρωνος, τοῦ διασημοτέρου ἐκ τῶν φιλλεληθῶν, ὅτινες κατὰ μέγα μέρος συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς πατρίδος μας.

Ὁ λαὸς τῆς νήσου Κρήτης εἶναι τοσοῦτον ἐνδοξος καὶ πολυπαθὴς, τοσοῦτον φιλόπατρις καὶ ἀνδρεῖος, ὥστε ἄλλοι πολλοὶ κρείττορες ἐμοῦ ἔπρεπε τὰ γράψωσι τὰς περιπετείας καὶ τὰ δίκαια αὐτοῦ. Ἄν ἐγὼ ὁ ἐλάχιστος ἐτόλμησα ἀπέγραψαι τοῦ ὄγ-

κου τῆς δόξης καὶ τῶν δικαίων τῆς Κρήτης τὰ γράψω ὑπὲρ αὐ-
τῶν, θὰ μὲ συγχωρήσωσιν οἱ ἀγαθῶσαι, διότι εἰς τοῦτο μὲ
προέτρεψεν ἡ πρὸς τὴν Κρήτην ὑπερβολικὴ πληρὴ δικαία ἀγάπη
μου. Ἄν ἡ διατριβὴ μου εἶται ἔργον ἐλάχιστον ἀπέρατι τοῦ
θέματος ὃ πραγματεύεται, θὰ μὲ συγχωρήσωσιν οἱ ἀγαθῶσαι,
διότι αὕτη εἶται ἔργον ἀνάλογον τῶν μικρῶν δυνάμεων μου.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 40 Μαρτίου 1875.

Κ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΛΑΟΥ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΚΡΗΤΗΣ.

Μετά τινας ημέρας συμπληροῦνται ἐξ ἔτη, ἀφ' ὅτου διὰ τοῦ ἐν Πελεκάνῳ ἡρωϊκωτάτου καὶ ἐνδόξου κατορθώματος, ἐπεσφραγίσθη ἡ τελευταία, ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας αὐτῶν καὶ ὑπὲρ τοῦ μεγαλείου τῆς Ἑλλάδος, πολυτρόποιος πλὴν ἀτυχῆς τῶν Κρητῶν ἐπανάστασις. Ἐπὶ ἐξ ἡδὴ ἔτη κοιμῶνται ὑπνον θλιβερόν τὰ ὄπλα ἐκείνα τῆς Κρήτης, τὰ ὁποῖα ἡ νίκη καὶ ὁ θρίαμβος ὠδήγησαν πάντοτε εἰς αἵματηρὸν καὶ ἄνισον ἀγῶνα τοῦ σταυροῦ κατὰ τῆς ἡμισελήνου, τοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τῆς βαρβαρότητος, τῆς ἐλευθερίας κατὰ τοῦ δεσποτισμοῦ. Παρῆλθον ἐξ ἔτη, ἀφ' ἧς ἡμέρας ἔπαυσεν ἡ δῆσις καὶ ἡ λεηλασία, ἡ ἐρήμωσις καὶ ἡ σφαγὴ ἐν τῇ πατρίδι τοῦ Μίνωος, καὶ εἰσέτι οἱ ἀτυχεῖς αὐτῆς κάτοικοι δὲν ἠδυνήθησαν οὐδὲ κατ' ἐλάχιστον ν' ἀναπληρώσωσι τὰς καταστροφὰς καὶ τὰς θυσίας, ἀς ὑπὲρ τῆς δόξης τῆς πατρίδος ὑπέστησαν· δὲν ἠδυνήθησαν οὔτε κατ' ἐλάχιστον νὰ ἐπουλώσωσι τὰς πληγὰς αἰτινες διὰ τοῦ αἵματηροῦ αὐτοῦ ἀγῶνος εἰς τὰ στέρνα τῆς πολυστενάκτου Κρήτης ἠνοιχθησαν, καὶ δὲν ἠδυνήθησαν εἰσέτι νὰ λησμονήσωσι τὴν στέρησιν τῶν ἐν ταῖς μάχαις φονευθέντων προσφιλῶν αὐτοῖς τέκνων, ἀδελφῶν καὶ γονέων.

Μετά τὸ οἰκτρὸν καὶ ἀπροσδόκητον τέλος τοῦ τελευταίου ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνος τῶν Κρητῶν, ἄλλοι μὲν ἐξ αὐτῶν ἐν τῇ αἵματοβρέκτῳ πατρίδι των μείναντες, καὶ ὑπὸ τὴν δουλείαν τῶν ἐχθρῶν

εκείνων, τοὺς ὁποίους τοσοῦτον ἐνδόξως πλὴν ματαίως ἐπολέμησαν, προσπαθοῦσιν ἐπὶ τῶν ἐρειπίων ἐργαζόμενοι νὰ πορισθῶσι τὸν ἄρτον, ἄλλοι περιφερόμενοι εἰς ξένας χώρας ζητοῦσι πόρον ζωῆς, καὶ ἄλλοι εἰς τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα προσφυγόντες τὸ αὐτὸ πράττουσιν ἐργαζόμενοι, ὀλίγιστοι δὲ μόνον τυγχάνουσιν ἐθνικῆς περιθάλψεως. Ἄλλ' οἱ πάντες στερούμενοι καὶ κακουχούμενοι, θρηνοῦσι διὰ τὴν ἀποτυχίαν καὶ τοῦ τελευταίου αἱματηροῦ αὐτῶν ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνος, καὶ διὰ τὴν ματαίωσιν, τοσοῦτων ἡρωϊκῶν κατορθωμάτων, δεινοπαθημάτων καὶ θυσιῶν!

Ἐν τῷ μέσῳ τῶν δυστυχιῶν καὶ τῶν στερήσεων, τῶν θλίψεων καὶ τῆς ἀπελπισίας τῶν ἀτυχῶν αὐτῶν ἀδελφῶν μας, ἐκθέτων ὑμῖν τὰς περὶ τοῦ ἐνδόξου Κρητικοῦ λαοῦ πεποιθήσεις μου, τὰς ὁποίας διὰ μακρᾶς μελέτης τῆς ἱστορίας αὐτοῦ, καὶ διὰ πολυετοῦς μετὰ πλείστων Κρητῶν συναφείας μου ἐσχημάτισα, νομίζω, ὅτι τελῶ φόρον ἐθνικῆς εὐγνωμοσύνης, καὶ ἐπιχέω ἐλάχιστον παρηγορίας βάλαμον εἰς τὰς καταπεπονημένας καρδίας τῶν ἐνταῦθα διαμενονῶν προσφύγων Κρητῶν.

Ὁ λαὸς τῆς Νήσου Κρήτης, εἶναι ἡρωϊκώτατος καὶ εἰς ἄκρον φιλόπατρις, πολυπαθέστατος καὶ λίαν ἀτυχῆς, ὁ ἀτυχέστερος ἴσως τῆς ὕψηλιου. Ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας του ἠγωνίσθη, ἠνδραγάθησεν, ἐδεινοπάθησεν, ἐδοξάσθη, ἐσφάγη καὶ ἐθυσίασεν, ὅσον οὐδεὶς ἄλλος λαός· ἐν τούτοις δὲν ἠτύχησε ν' ἀπολαύσῃ τὴν ποθουμένην ταύτην ἐλευθερίαν του.

Πρὸς ἀπόδειξιν τῶν πεποιθήσεών μου τούτων, θέλω ἐκθέσει περιληπτικώτατα τὰς σπουδαιότερας τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ περιπετείας, τοὺς σπουδαιότερους ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας του καὶ ὑπὲρ τοῦ μεγαλείου τῆς Ἑλλάδος ἀγῶνας αὐτοῦ, καὶ τὰ σπουδαιότερα ἐκ τῶν κατὰ τοὺς ἀγῶνας αὐτοὺς δεινοπαθημάτων, ἀνδραγαθημάτων καὶ θυσιῶν αὐτοῦ.

Οἱ Κρητῆς ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἐδόξασαν τὴν Ἑλλάδα, οὐδόλως καθυστερήσαντες τῶν ἄλλων Ἑλλήνων. Εἰς τὴν Κρήτην, κατὰ τὴν μυθολογίαν, ἐπὶ τῆς ἐν τῷ μέσῳ αὐτῆς μεγα-

λοπρεπῶς ὑψουμένης Ἰδης, ἐγεννήθη καὶ ἀνεπράφη ὁ μέγιστος τῶν Θεῶν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Ὁ Μίνως καὶ ὁ Παδάμανθος, οἵτινες ζῶντες τοσοῦτον ἐδοξάσθησαν διὰ τὸ φιλοδίκαιον αὐτῶν, Κρήτες ἦσαν καὶ ἐκ τῶν πρώτων τῆς Κρήτης βασιλέων. Ὁ Μίνως οὗτος εἶναι ὁ πρῶτος ἐκ τῶν Ἑλλήνων βασιλέων, ὅστις εἰσήγαγεν ἐν τῇ πατρίδι του διαίτησιν ἀγαθὴν καὶ νόμους, κατέστησε δὲ δι' αὐτῶν τὴν Κρήτην, τὴν μᾶλλον εὐνομουμένην ἐν τῇ ἀρχαιότητι χώραν. Οἱ νόμοι τῆς Σπάρτης οἵτινες κυρίως συνετέλεσαν εἰς τὴν δόξαν αὐτῆς, ἀντίγραφα ἦσαν τῶν νόμων τοῦ Μίνως καὶ τοῦ Παδάμανθου. Ἡ ἐπὶ εὐνομία δὲ τότε φημιζομένη Κρήτη ἐνέπνευσε εἰς τὸν βασιλέα τῶν Ἀθηνῶν Θησέα τὴν ἰδέαν τῆς πολιτικῆς τῆς πατρίδος αὐτοῦ διὰ κοσμήσεως. Ὁ μεταγενέστερος τῆς Κρήτης βασιλεὺς Μίνως ὁ Β'. εἶναι ὁ πρῶτος ὅστις ἐσύστησε ναυτικὴν δύναμιν, καὶ δι' αὐτῆς θαλασσοκρατήσας, ἐκυρίευσε πάσας τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ ἐγκατέστησεν ἡγεμόνας αὐτῶν τοὺς υἱοὺς του, πολεμήσας δὲ πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, ἐνίκησεν αὐτοὺς καὶ τοῖς ἐπέβαλε σκληρότατον καὶ βαρὺν φόρον, ἀνέδειξε δὲ τὴν Κρήτην ἰσχυράν, λαμπράν καὶ μεγάλην. Οἱ Κρήτες ἦσαν ἀνεκαθεν ἀνδρεῖοι, διήγον βίον πολεμικόν, ἀνεξάρτητον καὶ ὄντως ἡρωϊκόν, διέπρεπον δὲ ἐν ταῖς μάχαις καὶ ἐφημίζοντο ὡς ἀριστοὶ τοξόται καὶ ὡς ἐπιτηδειότατοι ναυτικοί. Ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τῶν βασιλέων αὐτῶν Ἰδομενέως καὶ Μυρυῶνῃ ἐξεστράτευσεν εἰς Τρωάδα μετὰ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, ὁ δὲ ἐνδοξος καὶ κραταῖος βασιλεὺς αὐτῶν Ἰδομενεὺς διεκρίθη ἐκεῖ ὑπὲρ πάντα ἄλλον περὶ τὸ λοχεύειν καὶ τοξεύειν. Κρῆς ἦν καὶ ὁ Ἐπιμενίδης, ὅστις κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, τοῦ κοινοῦ τῶν Ἑλλήνων σεβασμοῦ ἀπολαύων ὡς σοφὸς περὶ τὰ θεῖα καὶ περὶ τὰ ἀνθρώπινα ἔμπειρος, προσεκληθὴ εἰς Ἀθήνας ἐκ Κρήτης ὑπὸ τοῦ Σόλωνος διὰ τοῦ ἐν Δελφοῖς μαντείου, καὶ διὰ τῶν συνετῶν αὐτοῦ συμβουλῶν καὶ διὰ τῆς θρησκευτικῆς ἐπιβροῆς του, συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐν ἔτει 594 π. Χ. ἐκλογὴν τοῦ Σόλωνος ὡς ἀρχοντος ἐπωνύμου μετὰ αὐτοκράτορος νομοθετικῆς ἐξουσίας, ὅπερ τὰ μέγιστα συνεβάλετο εἰς τὴν μετα-

γενεστέραν δόξαν τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ δὲ περιώνυμος Λυκοῦργος προκειμένου νὰ εἰσάξῃ εἰς Σπάρτην τοὺς σοφωτάτους τῆς εὐνομουμένης Κρήτης νόμους, μετέβη ἐκεῖσε καὶ ἔπεισε τὸν Κρήτα Θάλλητα σοφὸν πολιτικὸν ἄνδρα καὶ ποιητὴν, νὰ μεταβῆ εἰς Σπάρτην, ἵνα προετοιμάσῃ τὰς ψυχὰς εἰς εὐπειθειαν καὶ ἁμόνοιαν διὰ τῶν λυρικῶν ᾠσμάτων του, ὅπερ καὶ ἔπραξεν οὕτως ὅταν δὲ κατόπιν ὁ Λυκοῦργος ἦλθεν εἰς Σπάρτην, εὔρε τοὺς πάντας εὐδιαθέτους καὶ εἰσήγαγεν ἐκεῖ τοῦ Μίνως τὴν νομοθεσίαν· γνωστὸν δὲ εἶναι ὅποιος αὕτη ἐν Σπάρτῃ παρήγαγεν ἀγλαοὺς καρπούς.

Οἱ Κρήτες δὲν ἔλαβον μέρος εἰς τοὺς κυρίως δοξάσαντας τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἀγῶνας τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Περσῶν, ἔνεκα ἀποτρεπτικοῦ χρησιμοῦ τοῦ ἐν Δελφοῖς μαντείου, ἀλλὰ διὰ τῶν μεταγενεστέρων αὐτῶν ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἀγῶνας, ἀνεπλήρωσαν ἀρκούντως τὴν ἔλλειψιν ταύτην. Ἐθεωροῦντο ὅμως ὡς εἰς ἐκ τῶν ἡρωϊκωτέρων καὶ ἰσχυροτέρων λαῶν τῆς Ἑλλάδος, καὶ διὰ τοῦτο προσεκληθήσαν καὶ ἔλαβον δι' ἀντιπροσώπου μέρος εἰς τὴν ἐν Κορίνθῳ Ἑλληνικὴν συνέλευσιν πρὸ τῶν κατὰ τῶν Περσῶν πολέμων.

Ὅτε κατὰ τὸ ἔτος 500 π. Χ. κατεστράφη ἡ Σάμος ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῶν Περσῶν Δαρείου, οἱ Σάμιοι, λαὸς ἀνδρείος καὶ ναυτικός, φεύγοντες ἐκ τῆς Σάμου, ἐνέσπειραν φόβον καὶ τρόμον εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, παρ' ὧν ἔλαβον μεγάλας ποσότητας χρημάτων, ἐλθόντες δὲ τελευταῖον εἰς Κρήτην καὶ καταλαβόντες τὴν Κυδωνίαν, κατετροπώθησαν ὑπὸ τῶν Κρητῶν καὶ ἐξηνδραποδίσθησαν. Οἱ Κρήτες ἔλαβον μέρος ὑπὲρ τῶν Λακεδαιμονίων εἰς τὸν κατὰ τῶν Μεσσηνίων πόλεμον αὐτῶν καὶ ὑπὲρ τῶν Ἀθηναίων εἰς τὸν κατὰ τῆς Σικελίας, ἐβοήθησαν δὲ πολλὰς ἄλλας Ἑλληνικὰς χώρας πολεμουμένας ὑπὸ ξένων καὶ ἰδίως τὴν Ῥόδον πλείστας δὲ ἄλλας περιπετείας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὑπέστησαν καὶ εἰς πάσας ἀνεδείχθησαν καρτερικοὶ, ἀνδρεῖοι καὶ δραστήριοι.

Ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, οἱ Κρήτες ἠκολούθησαν αὐτὸν εἰς τὰς μεγάλας ἐκείνας ἐκστρατείας του, καὶ ἐν ταῖς

μάχαις διεκρίθησαν ἐπὶ ἀνδρεία, καταλαμβάνοντες τὰς μᾶλλον ἐπικινδύνους θέσεις μετὰ τῶν ἀνδρειότερων Μακεδόνων καὶ Θρακῶν. Ἡ Κρήτη κατεκτήθη ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων τελευταῖον πάσης Ἑλληνικῆς χώρας. Ὅτε κατὰ τὸ ἔτος 107 π. Χ. ἤρχισεν ὁ μέγας μεταξὺ τῶν Ῥωμαίων καὶ τοῦ Μιθριδάτου Βασιλέως τοῦ Πόντου πόλεμος, ἡ Ἑλλὰς ἅπασα ἐκτὸς τῆς Κρήτης, εὐρίσκετο ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν Ῥωμαίων. Οἱ Κρήτες καὶ ἄλλοι Ἕλληνες συνεμάχησαν μετὰ τοῦ Μιθριδάτου, μετὰ δὲ τὸ τέλος τοῦ ἀγῶνος τούτου, οἱ Κρήτες συνέπραξαν μετὰ τῶν πειρατῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, οἵτινες ἦσαν κυρίαρχοι ἀπάσης τῆς Μεσογείου, φοβεροὶ δὲ καὶ ἐπικινδύοι εἰς τὴν Ῥωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν. Συνέπραξαν δὲ οἱ Κρήτες μετ' αὐτῶν, διότι οἱ φοβεροὶ αὐτοὶ θαλασσοδέμοντες ἐθεωροῦντο ὡς ἀγωνιζόμενοι κατὰ τῆς Ῥωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας καὶ διὰ τοῦτο πολλοὶ ἐκ τῶν ἐν τῇ ἀνατολῇ δὲν ἐθεώρουν ἀνοίκειον τὴν μετ' αὐτῶν συμμαχίαν. Διὰ τοῦτο ἐστάλη κατὰ τῆς Κρήτης ὁ στρατηγὸς τῶν Ῥωμαίων Μάρκος Ἀντώνιος καὶ ἐπέχειρσε νὰ ταπεινώσῃ τοὺς ἀτιθάσσους κατοίκους τῆς μεγάλης αὐτῆς Νήσου, ἀλλ' ἐνίκηθη ὑπ' αὐτῶν ὀδηγουμένων ὑπὸ τοῦ γενναίου αὐτῶν ἡγεμόνος Λασθένου. Μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τοῦ Μάρκου Ἀντωνίου ἐστάλη κατὰ τῆς Κρήτης ὁ Μέτελλος μετὰ κολοσσιαίων δυνάμεων, καὶ μὴ παραδεχθέντων τῶν Κρητῶν τὰς προτάσεις αὐτοῦ, ἐπῆλθε κατὰ τῆς Κρήτης, ἥτις ἀντέταξεν 24,000 νέους καὶ ἀχμαίους πολεμιστὰς, διακριθέντας ἐν ταῖς μάχαις ἐπὶ πολεμικῇ ἀσκήσει, ἐπιτηδειότητι καὶ καρτερίᾳ· ἀλλὰ μετὰ τριετῆς αἱματηροῦς καὶ ἡρωϊκωτάτους ἀγῶνας, κατεκτήθη ἡ Κρήτη ὑπὸ τοῦ Μετέλλου, ὅστις διὰ τοῦτο ἔλαβε τὸ τιμητικὸν ἐπώνυμον «Κρητικός». Οἱ Κρήτες ὑπέστησαν τότε πλείστας καταστροφάς, θυσίας καὶ σφαγὰς, ἔκτοτε δὲ ἀπετέλεσεν ἡ Κρήτη μέρος τῆς Ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας παρ' ἧς καὶ ἐδιοικεῖτο.

Οἱ εἰσβαλόντες εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ λεηλατήσαντες αὐτὴν βάρβαροι Γότθοι, ἀπεπειράθησαν ν' ἀποβιβάσθωσι καὶ εἰς Κρήτην κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆν τρίτης μετὰ Χριστὸν ἑκατονταετηρίδος, ἀλλ'

ἐξωλοθρεύθησαν, καταπολεμούμενοι ὑπό τε τοῦ Ῥωμαϊκοῦ στόλου καὶ ὑπὸ τῶν Κρητῶν. Ἐν ἔτει 727 μ. Χ. καὶ ἐπὶ Αὐτοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως Λέοντος, πλείστοι Ἕλληνες ἰδίως δὲ οἱ Κρηῖτες, ἐπανεστάτησαν κατ' αὐτοῦ καὶ ἀναγορεύσαντες βασιλέα αὐτῶν Κοσμᾶν τινα, προσῆλθον ἐνώπιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀξιοῦντες νὰ καταλύσωσι τὴν αὐτοκρατορίαν τοῦ Λέοντος καὶ νὰ ἐπιβάλωσι τὸν ἰδικόν των βασιλέα, ἀλλ' ἐνίκηθησαν ὑπὸ τοῦ Λέοντος μετὰ αἱματηρὸν ἀγῶνα καὶ ὑπετάγησαν πάλιν εἰς αὐτὸν, πολλὰς ὑποστάντες σφαγὰς καὶ ἄλλας τιμωρίας.

Κατὰ τὸ 823 μ.Χ. ἔτος καὶ ἐπὶ αὐτοκράτορος Μιχαήλ τοῦ Τραυλοῦ, ἀπειράριθμοι Μωαμεθανοὶ Ἀραβες ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Ἀβού Χόφς-Ἄμαρ Α'. ἀποβιβάσθέντες εἰς Κρήτην διὰ νὰ ἰδρύσωσιν ἰδίαν δυναστείαν, ἐνίκησαν τὴν τε ἐν αὐτῇ δύναμιν τοῦ Αὐτοκράτορος καὶ τοὺς Κρηῖτας αὐτοὺς, καὶ τοὶ γενναίως ἀντιστάντας καὶ ἀγωνισθέντας, ἐγένοντο κύριοι τῶν πλείστων πόλεων, καὶ ἠνάγκασαν τοὺς Κρηῖτας νὰ ἐξομώσωσι, τοὺς δὲ μὴ συναινέσαντας εἰς τοῦτο, ἐν οἷς καὶ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Κύριλλον μαρτυρικῶς κατέσφαξαν, τὴν περιουσίαν αὐτῶν διήρπασαν καὶ τὰ αἰσχίστα κατὰ παντός ἱεροῦ καὶ ὁσίου αὐτῶν διέπραξαν. Ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία πολλοὺς ἐκ τῶν σφαγέντων τότε ὑπὲρ τῆς πίστεως τιμᾶ ὡς μάρτυρας αὐτῆς. Ὁ βασιλεὺς Μιχαήλ ἔπεμψεν εἰς Κρήτην τὸν Στρατηγὸν Φωτεινὸν ὅστις μετὰ τῶν Κρητῶν ἐπεχείρησε ν' ἀνακτήσῃ τὴν νῆσον, ἀλλ' ἀπέτυχε νικηθεὶς. Μεθ' ἧς ὁ Μιχαήλ ἐξαπέστειλε τὸν στρατηγὸν Κρατερὸν μετ' ἀρκετῆς δυνάμεως, ὅστις βοηθούμενος ὑπὸ τῶν Κρητῶν ἐνίκησε κατὰ πρῶτον τοὺς Μωαμεθανοὺς, ἀλλὰ κατόπιν ἐνίκηθη παρ' αὐτῶν, οἵτινες ὀριστικῶς ἐκυριάρχησαν ἕκτοτε ἐπὶ τῆς ἀτυχῆς πατρίδος τοῦ Διός, ἀφοῦ δεινῶς ἐτιμώρησαν τοὺς Κρηῖτας διὰ νέας πάλιν σφαγῆς καὶ λεηλασίας. Ἡ ἐπὶ τῆς Κρήτης κυριαρχία τῶν Μωαμεθανῶν Ἀράβων διήρκεσεν ἐπὶ 114 ἢ κατ' ἄλλους 138 ἔτη, εἰς τὸ διάστημα δὲ τοῦτο, πολλοὶ ἐγένοντο ὑπὸ τῶν Κρητῶν ἐπαναστάσεις πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ ζυγοῦ καὶ πολλοὶ ἀπόπειραι πρὸς ἀνάκτισιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν

Αὐτοκρατόρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πᾶσαι ὁμως ἀπέτυχον, τὰ δὲ ἀποτελέσματα τῶν ἀποτυχιῶν τούτων, δὲν ἦσαν βεβαίως εὐάρεστα διὰ τοὺς Κρήτας. Ἡ σπουδαιότερα πρὸς ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης ἐκστρατεία ἐγένετο ἐν ἔτει 950 μ. Χ. ὑπὸ τὸν Στρατηγὸν Γογγύλην, ἀλλ' ἀποτυχούσης καὶ ταύτης, ὁ Αὐτοκράτωρ ἤρξατο νὰ παρασκευάζῃ σπουδαιότατην πρὸς ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης ἐκστρατείαν κατὰ τῶν Μωαμεθανῶν. Τῆς Κρήτης ἡ ἀνάκτησις ἐθεωρήθη τὸ σπουδαιότατον τῆς αὐτοκρατορίας μέλημα, καθ' ὅσον αὕτη εἶχε καταστῆ τὸ ὀρηκτῆριον τῶν Ἀράβων, οἵτινες καὶ φοβεροὶ καὶ ἐπικίνδυνοι ἦσαν. Ἡ μεγάλη πρὸς ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης δύναμις παρεσκευάσθη ἐν διαστήματι δέκα ἐτῶν, καὶ κατὰ τὸ ἔτος 960 μ. Χ. συνέκειτο ἐκ δισχιλίων πολεμικῶν πλοίων, χιλίων δρομόνων, τριακοσίων ἐπτὰ φορηγῶν καὶ ἐξ ἀναλόγων ἀνδρῶν. Ἡ δύναμις αὕτη ἦλθεν εἰς Κρήτην κατὰ τὸν Ἰούλιον τοῦ 960 μ. Χ. ἔτους καὶ ἀπεβιάσθη πλησίον τῆς πόλεως τοῦ Χάνδακος, ἀρχηγὸν ἔχουσα τὸν ἐνδοξώτερον τότε στρατηγὸν τῆς αὐτοκρατορίας Νικηφόρον τὸν Φωκᾶν, τὸν κατόπιν βασιλεύσαντα, ὅστις βοηθούμενος καὶ ὀδηγούμενος ὑπὸ τῶν Ἰθαγενῶν Ἑλλήνων Κρητῶν, ἐκυρίευσεν ἅπασαν τὴν Κρήτην ἐντὸς ἐνὸς ἔτους, ἐπολιόρησε καὶ ἐξεπόρησε πολλὰς πόλεις καὶ φρούρια, συνεκρότησε πολλὰς αἱματηρὰς καὶ ἐνδόξους μάχας, ὠκοδόμησεν ἰσχυρὸν φρούριον ὀνομάσας αὐτὸ Τέμενος, ἐξ οὗ σήμερον ἡ ἐπαρχία Τεμένους, ἀνεζωπύρησε τὴν χριστιανικὴν πίστιν, ἀνήγειρε τὰς κρημνισθείσας ὑπὸ τῶν ἀπίστων ἐκκλησίας καὶ νέας ἄλλας ὠκοδόμησεν, ἐξεδίωξεν ἐντελῶς τοὺς Ἀράβας ἐκ Κρήτης, τοὺς δ' ἐπισημοτέρους αὐτῶν ἔσυρεν αἰχμαλώτους εἰς Κωνσταντινούπολιν. Τὸ κατόρθωμα τῆς ἀνακτήσεως τῆς Κρήτης εἶναι ἐν ἐκ τῶν ἐνδοξωτέρων καὶ σπουδαιότερων γεγονότων τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος, ἐθεωρήθη δὲ τὸ σπουδαιότατον κατόρθωμα τῆς αὐτοκρατορίας, καὶ τὸ μέγιστον ἀνδραγαθήμα τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, ὅστις ἐκ τούτου ἐπωνομάσθη δορυκτῆτωρ τῆς Κρήτης. Ἡ Κρήτη ἔμεινεν ἔκτοτε ἐλευθερὰ ξενικῆς κυριαρχίας καὶ ἐδιοικεῖτο ὑπὸ τῶν Αὐτοκρατόρων τῆς

Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ 250 περίπου ἔτη. Τὰ ἔτη δὲ ταῦτα τῆς ἐλευθερίας της, ἀνέπτυξαν τοσοῦτον τὸ χριστιανικὸν καὶ Ἑλληνικὸν αἶσθημα τῶν Κρητῶν, ὥστε οὗτοι κατώρθωσαν νὰ διατηρήσωσιν αὐτὰ ἀκμαῖα κατὰ τὴν πολυχρόνιον Ἑνετικὴν καὶ Τουρκικὴν κυριαρχίαν, καὶ δι' αὐτῶν νὰ δοξασθῶσι, γενναίως καὶ ἐπανειλημμένως ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας των ἀγωνιζόμενοι.

Ἐν ἔτει 1025 μ. Χ. ἀλωθείσης τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν ἐξ Εὐρώπης Σταυροφόρων, ὁ ὑπ' αὐτῶν ἀναγορευθεὶς αὐτοκράτωρ Βαλδουῖνος, διανείμας τὰς διαφόρους χώρας μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν συμμάχων του, ἔδωκε τὴν Κρήτην εἰς τὸν Γενοσήσιον Βονιφάτιον, ὅστις παρεχώρησεν αὐτὴν εἰς τοὺς Ἑνετοὺς ἐπὶ χρηματικῇ ἀποζημιώσει. Μεθ' ὃ οἱ κατακτηταὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετέβησαν εἰς παραλαβὴν τῶν παραχωρηθεισῶν αὐτοῖς χωρῶν, καὶ ἄλλαι μὲν ἐξ αὐτῶν ὑπετάγησαν ἀμαχῆτι, ὀλίγισται δὲ μόνον ἀντέστησαν. Μεταξὺ τῶν ἀντισταθεισῶν εἶναι βεβαίως καὶ ἡ Κρήτη, ἣτις ἐπολέμησε κατὰ τῶν ἐπελθόντων καὶ ζητούντων τὴν κατάληψιν αὐτῆς Γενοησίων. Ἀλλὰ μετ' ὀλίγον ἔλθόντες εἰς Κρήτην οἱ Ἑνετοὶ διὰ νὰ καταλάβωσιν αὐτὴν ὡς ἀνήκουσαν εἰς αὐτοὺς, ἤρχισαν μακρὸν περὶ αὐτῆς πόλεμον κατὰ τῶν Γενοησίων· οἱ δὲ Κρήτες πρὸς ἀμφοτέρους ἐπάλαιον, οὐδένα ἐκ τῶν ξένων αὐτῶν παραδεχόμενοι κυριαρχίαν τῆς πατρίδος των, θέλοντες διὰ τῶν ἰδίων ὄπλων νὰ διατηρήσωσι τὴν ἐλευθερίαν των, καὶ τοὶ κυριευθείσης τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀλλὰ τέλος μετὰ αἱματηρότατον καὶ καταστρεπτικὸν ἀγῶνα ὑπετάγησαν τοῖς Ἑνετοῖς, οἵτινες καὶ αὐτοὺς καὶ τοὺς Γενοησίους ἐνίκησαν ἐν ἔτει 1210 μ. Χ. Ἐκτοτε δὲ ἡ Κρήτη μέχρι σήμερον ἐπὶ 660 ἔτη, ἀκαταπαύστως ἀγωνιζομένη, καὶ κυλιομένη εἰς τὸ αἷμά της δὲν ἠτύχησε νὰ ἴδῃ ἐλευθερίαν.

Ἡ σπουδαιοτάτη τῶν ἐν τῇ ἀνατολῇ κτήσεις τῶν Ἑνετῶν, ἦτο ἡ Κρήτη, διὰ τὰ πολλὰ αὐτῆς φυσικὰ πλεονεκτήματα, ἰδίως δὲ διὰ τὴν ἐμπορικωτάτην θέσιν της· διὰ τοῦτο οἱ Ἑνετοὶ συνώκισαν ἐν αὐτῇ πλείστας Ἑνετικὰς οἰκογενείας, συνεκέντρωσαν ἐπ'

αὐτῆς ὄλας σχεδὸν τὰς δυνάμεις των, καὶ ἠγωνίσθησαν διὰ παν-
τός τρόπου νὰ διατηρήσωσι τὴν ἐπ' αὐτῆς κυριαρχίαν των. «Ἄλλ'
ἐνταῦθα, λέγει ὁ κύριος Παπαρρήγόπουλος ἐν τῇ ἱστορίᾳ αὐτοῦ,
ἐδῆξε νὰ παλαίσωσιν ἐπανειλημμένως πρὸς τοὺς ἀείποτε σφαδά-
ζοντας Ἑλληνας Ἰθαγενεῖς, διότι, ἡ Κρήτη ὀφείλομεν νὰ τὸ εἴ-
πωμεν, πρὸς τιμὴν αὐτῆς, ὑπῆρξεν ἡ Ἑλληνικὴ χώρα, ἡ πεισμα-
τωδέστερον καὶ ἡρωϊκώτερον πάσης ἄλλης ἀντισταθεῖσα τότε εἰς
τὴν ξενικὴν κυριαρχίαν». «Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν τῇ πατρίδι τοῦ Μί-
νωος καὶ τοῦ Ῥαδαμάνθυος, λέγει ὁ κ. Ζαμπέλιος, ἀναμιμνήσκει
τὰς περιπετείας τῆς Ἀγγλίας ἐπὶ Οὐίλιέλμου τοῦ κατακτητοῦ.
Τὴν αὐτὴν ἐπιμονὴν καὶ ἀγρίαν καταδίωξιν ἐκ μέρους τοῦ κατα-
κτητοῦ, ὁ ἱστορικὸς παρατηρεῖ, τὴν αὐτὴν δ' ἐτέρωθεν καρτερικὴν
καὶ μεγαλόψυχον ἀντίστασιν βλέπει ἐκ μέρους τῶν αὐτοχθόνων.
Καθὼς ὁ Οὐίλιέλμος διένειμε τὰ κτήματα τῶν Ἀγγλοσαξόνων
πρὸς τοὺς νεήλυδας στρατηγούς καὶ βαρῶνους του, οὕτω καὶ ἡ
Ἑνετικὴ ἀρχὴ διεκλήρωσε τὰς γαίας τῆς Κρήτης πρὸς τοὺς τυ-
χδιώκτας Ἑνετοὺς, ὅσοι ὤμοσαν πίστιν πρὸς αὐτὴν καὶ πόλεμον
κατὰ τῶν Ἑλλήνων. Καὶ τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Κρήτης οἱ κατα-
κτηταὶ οὐδεμιᾶς ὀμότητος ἢ παρανομίας ἐφείσθησαν. Κατεδίωκον
τοὺς ἰθαγενεῖς εἰς σπήλαια, εἰς φάραγγας, εἰς φωλεοὺς ἀπροσί-
τους, παρέδιδον εἰς στόμα μαχαίρας στρατὸν πολυάριθμον, ἢ
καὶ λαὸν ὀλόκληρον ἐξωλόθρευον, ἀνευ διακρίσεως φύλου καὶ ἡλι-
κίας. Ὅταν δὲ οἱ ἄνδρες οὐκ ἀπέφραττον τὴν πορείαν τοῦ κατακτη-
τοῦ, πάλιν καταστροφή καὶ πόλεμος καὶ διωγμὸς εἰς τὰ ὄρη καὶ
τὰς χαράδρας, ἡ δὲ πάλιν τοῦ ἰθαγενεοῦς στοιχείου διήρκει ἐπὶ
χρόνον μακρὸν».

Πλειστάς ἐπαναστάσεις κατὰ τῆς κυριαρχίας τῶν Ἑνετῶν διε-
νήργησαν οἱ Κρήτες, ἐξ ὧν τὰς σπουδαιότερας μόνον θέλω ἀναφέ-
ρει, ὡς ἐν ἀρχῇ τῆς ὁμιλίας μου ὑπεσχέθην. Καὶ πρώτη ἐξ αὐτῶν
εἶναι ἡ ἐν ἔτει 1212 ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τῶν Ἀγιοστεφανιτῶν
ἐγερθεῖσα, ἣτις κατεβλήθη ὑπὸ τοῦ Δουκὸς τῆς Κρήτης Τιεπόλου,
διὰ πολλῶν θυσιῶν καὶ κόπων καὶ διὰ τῆς συνδρομῆς τοῦ Δουκὸς

τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου Σανούτου. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ Τιεπέλος δὲν ἐξεπλήρωσε τὰς πρὸς τὸν σύμμαχόν του Σανούτον ὑποσχέσεις του· συμμαχήσας οὗτος μετὰ τῶν Κρητῶν ἐχόντων ἀρχηγὸν τὸν ἥρωα Σκορδύλλην, ἐπολέμησε καὶ ἐνίκησεν ἐκεῖνον, γενόμενος κύριος ὅλης τῆς νήσου κατὰ τὸ ἔτος 1213 μ. Χ. Ἄλλ' ὁ Τιεπέλος ἐπικαλεσθεὶς συνδρομὴν ἐκ Βενετίας, ἠνάγκασε τὸν Σανούτον ν' ἀναχωρήσῃ ἐκ Κρήτης, ἀφοῦ οὗτος ἔλαβε χρηματικὴν τινα ἀποζημίωσιν καὶ ἀμνηστειὰν διὰ τοὺς ἀρχηγούς τῶν Ἑλλήνων, εἴκοσι τὸν ἀριθμόν. Κατόπιν τῆς πρώτης ταύτης ἐπὶ τῶν Ἑνετῶν σπουδαίας ἐπαναστάσεως τῶν Κρητῶν, ἐγένοντο ὑπὸ τούτων πολλὰ ἔνοπλα ἀντιπράξεις κατὰ τῶν Ἑνετῶν, ἐπανελήφθησαν δὲ καὶ τῶν Γενουησιῶν αἱ ἐπιδρομαὶ, πᾶσαι ἀποτυχοῦσαι.

Ἡ δευτέρα σπουδαία κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἐπανάστασις τῶν Κρητῶν, ἐγένετο τὸ ἔτος 1218 ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Σκορδύλλη καὶ τοῦ Μελισσινοῦ, οἵτινες κατετρόπωσαν τὰ Ἑνετικὰ στρατεύματα καὶ ἠνάγκασαν τὴν Ἑνετικὴν ἀρχὴν νὰ συνομολογήσῃ πρὸς αὐτοὺς συνθήκην, δι' ἧς παρεχωρήθησαν αὐτοῖς διάφορα προνόμια καὶ ἀπηλλάγησαν οἱ Κρήτες πολλῶν φόρων. Ἐκτοτε ἐπῆλθεν ἐπὶ τινα ἔτη εἰρήνη, ἐξ ἧς ὠφελήθεισα ἡ Ἑνετία ἐνίσχυσε τὴν ἀποικίαν αὐτῆς καὶ ἐπέβαλε νέους φόρους. Τοῦτο ἠνάγκασε τοὺς Κρήτας νὰ ἐγείρωσιν ἐπανάστασιν κατὰ τῆς κυριαρχίας τῶν Ἑνετῶν. Ἡ τρίτη αὕτη ἐκ τῶν σπουδαίων ἐπαναστάσεων τῶν Κρητῶν ἐγένετο ἐπὶ Δουκὸς Ἰω. Στορλάνδου ἐν ἔτει 1228, ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τῶν ἀδελφῶν Μανώλη καὶ Κώστα Δρακοντοπούλων, τοῦ Μιχ. Μελισσινοῦ, τοῦ γέροντος Νικολάου Δαιμονογιάννη, τοῦ Μιχ. Ἀρκουλέοντος καὶ ἄλλων προκρίτων. Ἡ ἐπανάστασις αὕτη ἐνισχύθη ὑπὸ τοῦ ἐν Νικαίᾳ Ἑλληνοῦς Αὐτοκράτορος, ἐνίκησαν δὲ οἱ Ἕλληνας, καὶ μετὰ πενταντεῖς περιπετείας καὶ ἀκαταπαύστους πολέμους, ἠναγκάσθη ἐν ἔτει 1234 ὁ Δουξ Γραδένιγος νὰ συμβιβασθῇ μὲ τοὺς ἐπαναστάτας Κρήτας, παραιτηθεὶς τῆς ἀξιώσεως τοῦ νὰ ἐπιβάλῃ νέους φόρους καὶ δούς ἀμνηστειὰν εἰς πάντας. Ἄλλ' ἡ δυσσάρεσκεια τῶν Κρητῶν ἦτο ἀδιάλειπτος καὶ ἰδοὺ ἐν ἔτει 1251

έτέρα τετάρτη επανάστασις ἐξερράγη, ἥτις ὅμως δὲν διήρκεσε πολὺ, ἀλλὰ κατεστάλη ταχέως. Ἐν τούτοις εἰς τινα ἀπρόσιτα μέρη τῆς Κρήτης ὑπῆρχον ἄνδρες μηδέποτε ὑποταχθέντες εἰς τοὺς Ἐνετοὺς, ἀλλὰ διατηροῦντες τὴν αὐτονομίαν των, ὑποστηριζόμενοι δὲ πιθανῶς ὑπὸ τοῦ ἐν Νικαίᾳ Ἑλληνος Αὐτοκράτορος. Ἐνεκα τῶν συγχῶν ἐπαναστάσεων τῶν Κρητῶν ἡ Ἐνετία ἠύξανεν ὅλον ἐν τὰς ἐν Κρήτῃ δυνάμεις τῆς καὶ τὰς ἀποικίας αὐτῆς, πολλὰ δὲ ὄχυρά ἀνήγειρε φρούρια εἰς διάφορα τῆς νήσου μέρη. Κατὰ τὸ ἔτος 1261 ὁ Ἑλλην Αὐτοκράτωρ, ὅστις τότε εἶχεν ἀνακτήσει τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἔπεμψε πρὸς ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης στόλον, ὅστις ἔλθων εἰς τὰ δυτικά τῆς Κρήτης παράλια, συνεχρότησε κατὰ τοῦ Ἐνετικοῦ στόλου ναυμαχίαν, ἀποβάσαν ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων. Ἡ φήμη τῆς ναυμαχίας ταύτης διαδοθεῖσα καθ' ἅπασαν τὴν Κρήτην, ἤγειρεν ἐν ἀκαρεὶ εἰς τὰ ὄπλα τοὺς μεγαλοψύχους αὐτῆς κατοίκους, οἵτινες κυριεύσαντες τὸ ἐν τῷ κόλπῳ τοῦ Ἀλμυροῦ φρούριον τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ἀνεπέτασαν ἐπ' αὐτοῦ τὴν Ἑλληνικὴν αὐτοκρατορικὴν σημαίαν· πολλὰ δὲ ἔτη παρήλθον, καὶ πολλοὶ Δούκες ἤλλαξαν, μέχρις οὗ κατορθωθῆ ἡ καταστολὴ τῆς πέμπτης ταύτης ἐπαναστάσεως.

Τὸ 1271 σπουδαιοτάτη ἐπανάστασις ἐξερράγη ἐν Κρήτῃ κατὰ τῆς κυριαρχίας τῶν Ἐνετῶν ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τῶν ἀδελφῶν Γεωργίου καὶ Θεοδώρου Χορτάση, οἵτινες ὄντες πλούσιοι μὲν καὶ τολμηροὶ, φρόνιμοι καὶ συνετοὶ, ἀπόγονοι δὲ ἐνὸς ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων καὶ ἰσχυροτέρων γενῶν, ἐπεχείρησαν νὰ ἀποσπᾶσωσιν ἐκ τῶν Ἐνετῶν τὴν κυριαρχίαν τῆς νήσου· λαβόντες δὲ τὴν σάλπιγγα τοῦ πολέμου καὶ προκηρῦξαντες τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς πατρίδος, συνεκάλεσαν εἰς τὰ ὄπλα πᾶν τέκνον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἤθροισαν περὶ αὐτοὺς πολυαρίθμους ὀπαδοὺς καὶ δεινῶς ἐλελήτησαν καὶ ἐδήωσαν τὴν τῶν Ἐνετῶν ἀποίκων χώραν, ὃ δὲ ἀγὼν διήρκεσεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη. Τῷ 1272 ἔτος ἐνίκηθη ἐν Λασιθίῳ ὁ Δοῦξ Ἰωάννης Βελένιος· τῷ 1273 κατετροπώθη ὁλοσχερῶς ὁ Δοῦξ Μαρίνος Ζένος ὑπὸ τῶν ἀτρομήτων Κρητῶν εἰς τὰ ἐν Μαλεβουζίῳ

στενά τῆς Γράδας, ὅπου οἱ Κρήτες ὡς λέοντες ἀναπηδήσαντες ἐκ τῶν ἐνεδρῶν, κατεσπάραξαν τοὺς Ἑνετοὺς, ἐφόνευσαν τὸν Δούκα, κατέσφαξαν καὶ ἠγματολόγησαν τοὺς ἰππότες, καὶ ἐκυρίευσαν τὴν τε σηραΐαν καὶ ἄπασαν τὴν ἀποσκυεὴν τῶν Ἑνετῶν. Ἔτι μεγαλειτέρας ἦττας ὑπέστη ὁ διάδοχος τοῦ φονευθέντος Ζένου Δούξ Μαρῖνος Μοροζίνης· ὁ δὲ διάδοχος τούτου Πέτρος Ζένος ἠναγκάσθη ἐν ἔτει 1277 νὰ καταφύγῃ ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς πόλεως, καταπολεμούμενος καὶ καταδιωκόμενος ὑπὸ τῶν Κρητῶν. Τελευταῖον κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο ἐλθούσης μεγάλης ἐπικουρίας εἰς τοὺς Ἑνετοὺς, οἱ μὲν Χορτάτσαι μετὰ πολλῶν ἄλλων Κρητικῶν οἰκογενειῶν, ἠναγκάσθησαν ν' ἀναχωρήσωσιν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἣτις τότε εἶχεν, ὡς εἴρηται, ἀνακτηθῆ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων αὐτοκρατόρων, καὶ κατόπιν πολλάκις μετὰ γενναιότητος καὶ αὐταπαρνήσεως ἠγωνίσθησαν κατὰ τῶν Τούρκων ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ, ἣ δὲ ἐν Κρήτῃ ἐπανάστασις κατέπαυσε διαρκέσασα ἐπὶ ἐξ ὅλα ἔτη. Κατεστράφη δὲ ἡ ἐδημέυθη ἡ μεγάλη τῶν Χορτατσῶν περιουσία, καθὼς καὶ ἡ τῶν ἄλλων ἐπαναστατῶν, οἵτινες τὰ πάνδεινα ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν ὑπέστησαν. Ἡ μνήμη τοῦ ἀγῶνος τούτου, λέγει ὁ κ. Ζαμπέλιος, ἐπέχει θέσιν περιβλεπτον εἰς τὸ μαρτυρολόγιον τῆς πολυστενάκτου πατρίδος τοῦ Διὸς, καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἡμετέρας ἀναγεννήσεως. Αἰωνία ἡ μνήμη τῶν Χορτατσῶν! Στέφανος δόξης, πνέων τὴν δάφνην καὶ τὸν λίθον τοῦ ἱεροῦ μας Εὐαγγελισμοῦ, ἄς περιστέψῃ τὸ εὐγενὲς μέτωπόν των! Αἰ εὐχαὶ τῆς ἐλευθερωθείσης ἤδη γενεᾶς, ἄς ἰλαρύνωσιν εἰς τοὺς Οὐρανοὺς τὴν ψυχὴν των. Πρόδρομοι γενόμενοι τῶν ἐν ταῖς ἡμέραις μας πρωταθλησάντων Ὑψηλάντων καὶ ἀποτυχόντες ἐν Κρήτῃ, ὡς ἀπέτυχον οὗτοι ἐν Μολδοβλαχίᾳ, ἠναγκάσθησαν ἐξίσου νὰ ἐγκαταλείψωσι τὴν φιλότατην των γῆν, ἀφοῦ ἐπὶ χρόνον μακρὸν κατεδιώχθησαν εἰς τὰ ὄρη καὶ τὰ σπήλαια, γυμνοὶ, ἀνυπόδητοι καὶ πειναλέοι!». Οἱ Ἑνετοὶ ἐξηκολούθησαν τότε τὴν ἀνέγερσιν φρουριῶν, τὴν αὐξησιν τῶν δυνάμεών των καὶ τὴν διὰ τοῦ δόλου καταστροφὴν παντὸς Κρητὸς φιλελεύθερα φρονοῦντος καὶ ἐπαναστάσεις διανοουμένου.

Ἐν τούτοις κατὰ τὸ ἔτος 1283 νέα ἐπανάστασις ἐγείρεται, ἐσθόμη τὸν ἀριθμὸν, ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη, τοῦ ὁποίου ὁ τότε Δουξ Μαρίνος Γραδένιγος, ὁ ὑπὸ τῶν Κρητῶν Σκῦλος ἐπονομαζόμενος, ἠθέλησε νὰ περιορίσῃ τὰ ἀρχαῖα προνόμια. Ἡ φοβερὰ αὕτη ἐπανάστασις διήρκεσεν ἐπὶ 17 ὀλόκληρα ἔτη, διότι διὰ τῶν προκηρύξεων καὶ τῶν πατριωτικῶν λόγων τοῦ Ἀλεξίου, ἠγέρθησαν εἰς τὰ ὄπλα ἅπαντες τῆς νήσου οἱ Ἕλληνες. Εἶναι ἡ διαρκεστέρα πασῶν τῶν ἐπὶ τῆς Ἑνετοκρατίας ἐπαναστάσεων τῶν Κρητῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ μᾶλλον καταστρεπτικὴ διὰ τε τούτους καὶ διὰ τοὺς Ἑνετούς. Ὁ Ἀλέξιος ἀνεκηρύχθη πρόεδρος πληρεξούσιος καὶ ἀρχιστράτηγος, δῶρισε δὲ Ὑπουργοὺς καὶ στρατηγούς του τοὺς ἐπισημοτέρους τῆς νήσου, ἦτοι τὸν Μελισσινόν, τὸν Βλαστόν, τὸν Μουσοῦρον, τὸν Σκορδίλλην, τοὺς Κανδανώλας, τὸν Γαβαλᾶν, τὸν Χαμολέον, τὸν Καθάσιλον, καὶ τὸν Μιχαὴλ Χορτάτην, συγγενῆ τῶν περικλεῶν ἐξορίστων Χορτατσῶν. Οἱ Γενουήνσιοι προσέτεινον τὸν συμμαχίαν των εἰς τὸν Καλλέργην, πλεῖστα δῶρα ἀποστειλάντες καὶ ὑποσχεθέντες εἰς αὐτὸν τὴν διαδοχικὴν ἡγεμονίαν τῆς νήσου, ἀλλ' αὐτὸς ἀπέρριψεν ὀλοσχερῶς τὰς προτάσεις των, ἐνῶ ἀναμφίβολον ἦτο ὅτι ἂν ἐγίνετο ἡ συμμαχία αὕτη, οἱ Ἑνετοὶ δὲν ἤθελον δυνηθῆ νὰ καταβάλλωσι τὴν ἐπανάστασιν, ἀπήντησε δὲ ὁ Καλλέργης εἰς τοὺς Γενουηναίους, ὅτι ἂν καὶ κατὰ θάλασσαν εἶχε δύναμιν, ὅσην ἔχει εἰς τὰ ὄρη τῆς πατρίδος του, καὶ αὐτοὺς ἤθελε τοὺς διορθώσει. Ὁ Καλλέργης μὴ ἀμφιβάλων περὶ τῆς δολιότητος τῶν Γενουηνσίων, ἐνόμισεν ἄσκοπον ν' ἀγωνισθῆ ἵνα ἐγκαταστήσῃ ἀντὶ τῶν Ἑνετῶν ἕτερον ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ δυνάστην, ἀλλ' ἐπόθει διὰ τῶν Ἑλληνικῶν ὄπλων νὰ ἐξώσῃ τοὺς ξένους ἐκ τῆς ἐνδόξου πατρίδος του. Μετὰ ἀναριθμήτους μάχας καὶ καταστροφὰς ἐξασθενηθέντες οἱ Κρήτες, καὶ διχονοήσαντες οἱ ἀρχηγοὶ ἀφ' ἑτέρου, ἠναγκάσθησαν ἐν ἔτει 1299 νὰ συνομολογήσωσι μετὰ τῶν Ἑνετῶν εἰρήνην, ἐντιμωτάτην δι' αὐτοὺς, εἰς οὓς παρεχωρήθησαν ἀμνηστία καὶ πλεῖστα προνόμια πολιτικὰ τε καὶ θρησκευτικὰ. Τῷ 1303 σεισμῷ γενομένου ἕνεκα τοῦ

ὁποίου κατέπεσον τὰ τείχη τοῦ Ἡρακλείου, ἠγέρθησαν πάλιν οἱ Κρήτες εἰς τὰ ὄπλα, ἀλλὰ καταβληθείσης τῆς ἐπαναστάσεως ταύτης, συνελήφθησαν καὶ ἐθανατώθησαν πάντες οἱ πρωταίτιοι.

Ἐν ᾧ δὲ ἐν Κρήτῃ ἐξηκολούθουν αἱ διαμαρτυρήσεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τῆς ξενοκρατίας, διαμαρτυρήσεις ἀποδεικνύουσαι τὸ ῥωμαλέον μὲν τῶν Κρητῶν φρόνημα, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀκατάβλητον τῶν Ἑνετῶν δύναμιν, ἐν τῷ μεταξὺ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν Μωαμεθανῶν ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ πολέμῳ τοῦ ἔτους 1300, «τὸ ἔρισμα τοῦ στρατοῦ τοῦ αὐτοκράτορος, λέγει ὁ κ. Παπαρρήγόπουλος, ἦσαν τρισχίλιοι ἀνδρεῖοι Κρήτες ἀρχηγὸν ἔχοντες τὸν Χορτάστην, μεθ' οὗ ἐν ἔτει 1278 εἶχον ἀναχωρήσει ἐκ Κρήτης, τὴν Ἑνετικὴν τυραννίαν φεύγοντες».

Τὸ ἔτος 1319 ἄλλη ἐν Κρήτῃ ἐπανάστασις ἐγείρεται, ἐννάτη τὸν ἀριθμὸν, ἀφορμὴν ἔχουσα τὴν προσβολὴν τῆς τιμῆς Ἑλληνίδος νεάνιδος ὑπὸ τινος Ἑνετοῦ, ἀλλ' αὕτη κατεβλήθη εὐχερῶς, παραδοθέντων πλείστων ἐπαναστατῶν εἰς τὸν βρόγχον καὶ τὸ ξίφος τοῦ δημίου. Ἀλλὰ κατὰ τὸ ἔτος 1333 ἐπιβληθέντος ἐκτάκτου τινος φόρου πρὸς ἐξάρτυσιν πλοίων, οἱ κάτοικοι τῶν δυτικῶν μερῶν ἠγέρθησαν εἰς τὰ ὄπλα, καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἀντέστησαν κατὰ τῆς ἐπιβολῆς τοῦ φόρου, εἶτα δὲ ἀνεκήρυξαν τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Κρήτης. Ἀρχηγοὶ τῆς ἐπαναστάσεως ταύτης ἦσαν ὁ Βάρδας Καλλέργης καὶ ὁ ἀνδρεῖος χωρικός Νικόλαος Πρικοσύρης, οἵτινες ἀκολουθούμενοι ὑπὸ πεντακισχιλίων πολεμιστῶν, ἐκυρίευσαν τὸ φρούριον τοῦ Σελίνου, κατέσφαξαν τὸν διοικητὴν Βελένιον καὶ πλείστους ἄρχοντας Ἑνετοὺς, καὶ ὤδευον πρὸς τὴν πρωτεύουσαν πολεμοῦντες ἀενάως ἄλλ' ἐν μάχῃ τινι, ὁ μὲν Βάρδας ἐφρονεύθη, ὁ δὲ Πρικοσύρης συλληφθεὶς, φρικωδεστάτας βασάνους ὑπέστη καὶ ἀνεσκολοπίσθη, ἔπεσε δὲ ἐπομένως καὶ ἡ ἐπανάστασις αὕτη. Οἱ Ἑνετοὶ προέβησαν τότε εἰς καταστροφὰς διαφόρων χωρίων καὶ ἰδίως τοῦ χωρίου Μαργαρίταις, ὅπερ ἐξηράνισκον ἀπὸ τοῦ προσίπου τῆς γῆς, διέπραξαν δὲ καὶ ἀπειροὺς σφαγὰς γυναικοπαίδων. Εἰς σφαγὴν τινα τοιαύτην, οἱ τρεῖς ἀνδρεῖοι ἀδελφοὶ Ζιρόπουλο-

ἀντέστησαν μετὰ γενναιότητος καὶ τόλμης ἀπαρμιίλλου ἐφορμήσαντες κατὰ τῶν Ἑνετῶν, καὶ ἐφρονεύθησαν μὲν αὐτοὶ, ἀλλ' ἔσωσαν χιλιάδας γυναικοπαίδων, διευκολύναντες τὴν φυγὴν αὐτῶν. Δὲν παρῆλλον ὅμως ἐξ ἔτη ἀπὸ τῆς πτώσεως τῆς ἐπαναστάσεως ταύτης, καὶ ἰδοὺ ἐν ἔτει 1341 νέα ἐνδεκάτη ἐγείρεται ἐπανάστασις ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Λέοντος Καλλέργη, ἔχοντος ὑπαρχηγὸν τὸν ἀνδρείον Κώσταν Σμυρίλιον τὸν ἐξ Ἀποκορώνου, ὅστις κατὰ τὴν προηγουμένην ἐπανάστασιν τοῦ Βάρδα καὶ τοῦ Πρικοσύρη, εἶδε τοὺς γονεῖς καὶ συγγενεῖς αὐτοῦ σφαζομένους καὶ ὠρκίσθη, πρὶν ἀποθάνη νὰ ἐξιλεώσῃ τὰς σκιάς τῶν συγγενῶν του, σφάζων ἰδιοχείρως τριάκοντα Ἑνετοὺς. Κατὰ τὴν ἐπανάστασιν ταύτην ἐκθύμως ἠγωνίσθησαν οἱ Ἕλληνες, ἀλλ' ἐνίκηθη κατὰ πρῶτον ὁ ὑπαρχηγὸς Σμυρίλιος, ὅστις καὶ ἐφρονεύθη, εἶτα δὲ ἐν Μυλοποτάμῳ καὶ ὁ ἀρχηγὸς Λέων, εἰς τὴν συλληφθέντα ἐδόθη ἀμνηστία, ἀλλὰ μόλις οὗτος ἦλθεν εἰς Ἡράκλειον, παραβάσα ἡ Ἑνετικὴ ἀρχὴ τὴν περὶ ἀμνηστίας ὑπόσχεσιν, ἐθανάτωσεν αὐτὸν μαρτυρικῶς καὶ τὸν ἐρρίψεν εἰς τὴν θάλασσαν. Ἐκ τούτου παροργισθέντες οἱ Κρήτες ἐξηκολούθησαν τὴν ἐπανάστασιν, ἐν μὲν ταῖς ἀνατολικαῖς ἐπαρχίαις ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τῶν Μιχαὴλ καὶ Ἰω. Φαρομηλίγκων, ἐν δὲ ταῖς δυτικαῖς ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Μανώλη Καψοκαλύβα, ἀνδρῶν διακρινομένων ἐπὶ ἀνδρεία. Συνεκρότησαν πολλὰς μάχας, ἐξεπόρθησαν πάντα τὰ φρούρια ἐκτὸς τοῦ Ἡρακλείου, ἐκυρίευσαν ἅπασαν τὴν Κρήτην καὶ κατεῖχον αὐτὴν ἐπὶ ἐξ ὅλα ἔτη, ἐκτὸς τῆς πρωτευούσης. Ὅταν ἐπροτάθη αὐτοῖς συνθήκη καὶ ὄροι ἀπήντησαν ὅτι ἓνα μόνον ὄρον ἀπαιτοῦσι, τὴν ἐκκένωσιν τοῦ Χάνδακος, ἄλλως πόλεμος συνεχῆς καὶ ἀδιάλειπτος θὰ ἐξακολουθήσῃ καὶ ἐξηκολούθησῃ τῷ ὄντι μέχρι τοῦ ἔτους 1347, ὅτε ἐλθὼν ἐκ Βενετίας ὁ Μάρκος Κορνάρος μετὰ μεγάλης δυνάμεως καὶ μεγάλου χρηματικοῦ ποσοῦ, κατώρθωσε νὰ καταβάλλῃ τοὺς Κρήτας μετὰ πολλοὺς αἱματηροὺς ἀγῶνας. Καὶ ὁ μὲν γιγαντώσωμος καὶ φοβερὸς ξιφομάχος Ἰωάν. Φαρομηλίγκος ἐφρονεύθη ἐν τινι μάχῃ, ὁ δὲ Μιχαὴλ πληγωθεὶς μετὰ τεράστια ἀνδραγαθήματα, παρήγγειλεν ἓνα ἐκ τῶν ὀπαδῶν

του νὰ τὸν φονεύσῃ, ἵνα μὴ περιπέσῃ ζῶν εἰς τὰς χεῖρας τῶν ἐχθρῶν, καὶ ἐξετελέσθη ἡ παραγγελία του αὐτοῦ, ὁ δὲ Μανώλης Καφκαλύθας συλληφθεὶς ζῶν ἐν ἄλλῃ μάχῃ, ἀνεσκοπίσθη· ταῦτά δὲ ὑπέστησαν καὶ πλεῖστοι ἄλλοι ἐκ τῶν ἐπαναστατῶν.

«Ἡ δικαιοσύνη, ἐπαναλαμβάνει καὶ ἐνταῦθα ὁ κ. Παπαρρόγγουλος, ἀπαιτεῖ νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ὑπὲρ πάντας τοὺς ἄλλους Ἕλληνας οἱ Κρητῆς ἠγωνίσθησαν πεισματωδέστερον καὶ γενναϊότερον κατὰ πάσης ξενικῆς κυριαρχίας». Ὁ δὲ κ. Ζαμπέλιος λέγει, ὅτι «ὀλίγα παραδείγματα ἡ χρονολογία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Μεσαιῶνος μαρτυρεῖ ἐπιμονῆς καὶ ἀκαταβλήτου ἀντιπαλαισεως ὁμοίας μὲ τὰς τῶν Κρητῶν, οὐδὲ παρέχει σκηνὰς δραματικωτέρας ἅμα καὶ ποικιλωτέρας πρὸς χρῆσιν τοῦ ἱστορικοῦ, τοῦ ποιητοῦ, τοῦ μυθιστοριογράφου».

Τῷ 1365 νέον μέγα ἐγένετο κίνημα οὗ προΐσταντο οἱ Καλλέργαι, Ἰωάννης, Ἀλέξιος καὶ Γεώργιος, οἵτινες ἀνακηρύξαντες τὸν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου κύριον τῆς νήσου, ἐπεχείρησαν ἀπὸ τῶν ὄρεων αὐτῶν, ἐλεύθριον κατὰ τῶν ξένων κυριαρχῶν πόλεμον. Ἐπὶ τέλους ὁμως ἀναγκασθέντος τοῦ Λασιθίου νὰ παραδοθῇ ὑπὸ τῆς πείνης, ἅπαντες οἱ ἀρχηγοὶ τοῦ κινήματος ἐκαταμάθησαν. Εἶναι δὲ αὕτη ἡ δωδεκάτη ἐκ τῶν μεγάλων κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἐπαναστάσεων τῆς Κρήτης. Τῷ 1453 ὁ Ῥεθύμνιος Σίφης Βλαστός, ὁ Ἰω. Ἀργυρόπουλος, ὁ Ἰω. Μελισσινός, ὁ Ἰω. Γαβαλάς, ὁ Γεωρ. Γαβαλάς καὶ ἄλλοι τῆς νήσου πρόκριτοι, παρεσκύεσαν ἀπὸ κοινοῦ συνωμοσίαν, τῆς ὁποίας σκοπὸς ἦτο νὰ φονεύσωσι μὲν ἐν ἡμέρᾳ μιᾷ ἅπαντας τοὺς Ἑνετοὺς ὑπαλλήλους, νὰ φυλακίσωσι δὲ τοὺς ἄλλους ξένους, καὶ ν' ἀνακηρύξωσι τὴν Ἑλληνικὴν κυριαρχίαν, ἀλλὰ προδοθέντος τοῦ πράγματος ἀπεκεφαλίσθησαν ἅπαντες οἱ συνωμῶται. Τὰ ἀλλεπάλληλα ταῦτα κινήματα, τὰ ἀλλεπαλλήλως ἀποτυγχάνοντα, παρηκολούθησε ληστεία δεινὴ. Τῷ 1528 ὁ Δουξ τῆς Κρήτης μετὰ πολλοῦ κόπου καὶ διὰ φοβερῶν μαχῶν ἠδυνήθη νὰ καταστρέψῃ τὰς εἰς Ἀλίκιαμπον ὄχμωθεισὰς ληστρικὰς συμμορίας.

Μετά τινα ἔτη ἔλαβε χώραν τετραετῆς μεταξὺ Ἑνετῶν καὶ Σφακιανῶν πόλεμος. Ὁ πόλεμος οὗτος ὠνομάσθη ὀρνιθοπόλεμος, διότι ἐξ ὀρνίθων εἶχε τὴν ἀφορμὴν. Ἐκάστη οἰκογένεια τῶν Σφακιῶν ἔδιδε φόρον μίαν ὀρνιθα καθ' ἑκάστην ἑβδομάδα εἰς ὠρισμένον ἄρχοντα Ἑνετόν τὴν φορὰν δὲ ἐκείνην ἐξαντληθεῖσων τῶν ὀρνίθων, ἔπεμψαν οἱ Σφακιανοὶ εἰς τοὺς ἄρχοντας ἀντὶ ὀρνίθων, αὐγά. Ἐκ τούτου δυσαρεστηθέντες οἱ ἄρχοντες, ἔπεμψαν εἰς Σφακία τοὺς εἰσπράκτορας μετὰ στρατιωτῶν, ἵνα διὰ τῆς βίας λάθωσι τὰς ὀφειλομένας ὀρνιθας. Οἱ Σφακιανοὶ συλλαβόντες τοὺς εἰσπράκτορας καὶ τοὺς στρατιώτας, ἐμέτρησαν διὰ ῥάβδων ἐπὶ τῶν ῥάχεων αὐτῶν τὰς ὀφειλομένας ὀρνιθας καὶ ἔπεμψαν αὐτοὺς εἰς τοὺς ἄρχοντας, λαβόντες δὲ τὰ ὄπλα ἐπολέμησαν κατὰ τῶν Ἑνετῶν, καὶ δὲν κατέθεσαν αὐτὰ παρὰ ὅταν μετὰ τετραετείς ἀγῶνας, ἡ Ἑνετικὴ ἀρχὴ ἀπελπισθεῖσα νὰ νικήσῃ αὐτοὺς, παρητήθη πάσης ἀξιώσεως φόρων καὶ ἐχορήγησε γενικὴν ἀμνηστειάν εἰς τοὺς Σφακιανούς.

Κατὰ τὸ ἔτος 1570 ἐγένετο ἡ ἐπανάστασις τῶν Κανδανολέων, ἡ γνωστὴ ἐκ τοῦ ἐσχάτως ἐκδοθέντος περιφήμου συγγράμματος τοῦ κυρίου Ζαμπελίου «Κρητικοὶ Γάμοι». Ἡ ἐπανάστασις αὕτη εἶναι ἡ κάλλιον πασῶν τῶν προηγουμένων διοργανωθεῖσα καὶ διοικηθεῖσα, διότι ὁ ἀρχηγὸς αὐτῆς, ὁ ἐκ Κουστογεράκου τοῦ Σελίνου γέρον Κανδανώλης, ἦτο ἀνὴρ διάσημος διὰ τὰ ἀγὰ πατριωτικὰ αἰσθήματά του καὶ διὰ τὴν ἐξοχὸν ἀνδρείαν του, διὰ τὴν σωφροσύνην του, τὴν εὐφυΐαν του, τὴν δραστηριότητά του καὶ διὰ τὴν ἀπόλυτον ἐν Κρήτῃ ἐπιρροήν του. Ἀλλ' ἐπέπρωτο ὁ ἔνδοξος καὶ περικλεῆς οὗτος ἀνὴρ νὰ γίνῃ θῦμα ἀτίμου φραγκικῆς ἀπάτης, ν' ἀποθάνῃ, καὶ μετ' αὐτοῦ νὰ ἐκπνεύσῃ ταχέως ἡ λαμπρὰ ἐκείνη ἐπανάστασις, διὰ τοῦ εἰς Ἀλικιανοῦ φοβεροῦ καὶ σπαραξικαρδίου δράματος, ὅπερ παρηκολούθησαν καταστροφικί, σφαγαὶ καὶ ἐρημώσεις ἀπερίγραπτοι.

Οὕτως εἶχον τὰ ἐν Κρήτῃ ὅτε ἐν ἔτει 1645 ἤρξατο ὁ φοβερός κατ' αὐτῆς πόλεμος τῶν Τούρκων. Ἀλλὰ πρὶν ἔλθω εἰς τὴν δι-

ήγησιν τῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τὴν μᾶλλον θλιβεράν καὶ καταστρεπτικὴν διὰ τὴν Κρήτην, ἀναφέρω γεγονότα τινὰ τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων πολιορκίας καὶ ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐν ἔτει 1453, τοὺς Κρητὰς ἀφορῶντα καὶ μεγίστην αὐτοῖς τιμὴν περιποιούντα. Ἐντὸς τῶν τεσσάρων ἐκείνων πλοίων, τὰ ὁποῖα μετ' ἄλλων πρὸ τῆς πολιορκίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐστάλησαν ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος εἰς Κρήτην καὶ ἄλλα μέρη, ἵνα φέρωσιν ἄνδρας τοῦ πολέμου, καὶ τὰ ὁποῖα ἐπιστρέφοντα εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐπολιορκήθησαν ὑφ' ὄλου τοῦ Τουρκικοῦ στόλου ἐξ 145 πλοίων συγκειμένου, καὶ ἐπολέμησαν κατ' αὐτοῦ μετὰ γενναιότητος ὑπερανθρώπου, ἐντὸς τῶν πλοίων αὐτῶν, λέγω, ἦσαν πλεῖστοι Κρητὲς διαπρέψαντες κατὰ τὴν φοβεράν ἐκείνην πάλην. Ὁ κ. Παπαρρηγόπουλος διηγούμενος τὰ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀναφέρει τὰ ἐξῆς, λαβὼν ταῦτα ἐκ διαφόρων ἄλλων αὐτοπτῶν ἱστοριογράφων. « Ἀλλὰ μέχρι τῆς 2ας μετὰ μεσημβρίας ὥρας, ὑπῆρχεν ἔτι πύργος τις, ὅστις οὔτε ἐκυριεύθη οὔτε ἤθελε νὰ παραδοθῆ, ὁ πύργος τοῦ Βασιλείου τοῦ Λέοντος καὶ τοῦ Ἀλεξίου, ὁ ἰστάμενος μὲν παρὰ τῇ ὠραίᾳ Πύλῃ τῇ καλουμένῃ σήμερον Μπαχτσέ Κουπουσί, κατεχόμενος δὲ ὑπὸ τοῦ πληρώματος ἐνὸς Κρητικοῦ πλοίου. Τὰ ἀτρόμητα ταῦτα τέκνα τῆς μεγάλης καὶ ἡρωϊκῆς ἐκείνης νήσου, ἠδύνατο νὰ φύγωσι, διότι εἶχον τὸ πλοῖον αὐτῶν, πάντα δὲ τὰ ἐξέλθοντα ἐκ τοῦ λιμένος πλοῖα ἐσώθησαν. Ἀλλ' ὅμως καὶ τοὶ βλέποντα ὅτι ἅπανα ἢ πόλις ἐδουλώθη, οὔτε νὰ φύγωσιν ἠθέλησαν, οὔτε νὰ παραδοθῶσιν ἐπέθοντο, ἀλλ' ἐπέμεινον ἐκθύμως καὶ ἀνδρείως ἀγωνιζόμενα ὑπὸ τὴν Ἑλληνικὴν σημαίαν, ἣτις ἐξηκολούθη ἐκεῖ καὶ μόνον πτερυγίζουσα. Τὸ πρᾶγμα ἀνηγγέλθη εἰς τὸν Σουλτάνον, ὁ δὲ, θαυμάσας τὴν γενναϊότητα τῶν ἀνδρῶν, διέταξε νὰ παύσῃ ἡ προσβολή, καὶ νὰ εἰπωσιν αὐτοῖς, ὅτι δύνανται νὰ ἐξέλθωσι μετὰ τῶν τιμῶν τοῦ πολέμου, ἐλεύθεροι αὐτοὶ τε καὶ τὸ πλοῖον αὐτῶν, καὶ πᾶσα ἡ ἀποσκευὴ ἣν εἶχον, καὶ οὕτω δὲ γενομένων, πάλιν μόλις διὰ πολλῶν κόπων ἔπεισαν τούτους ἐκ τοῦ πύργου ἀπελθεῖν. »

Μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οἱ Τούρκοι ἤρξαντο κατακτῶντες τὰς Ἑλληνικὰς χώρας. Οἱ κατέχοντες αὐτὰς Ἐνετοὶ ἐκάλεσαν εἰς τὰ ὄπλα τοὺς Ἕλληνας, οἵτινες ἐγερθέντες καὶ συμμαχήσαντες μετὰ τῶν Ἐνετῶν, ἐπολέμουν τοὺς Τούρκους ἐν ἔτει 1463. Εἰς τὴν Πελοπόννησον ἀγωνιζομένην κατ' αὐτῶν, ἔσπευσαν πρὸς βοήθειαν τῶν Ἑλλήνων πλείστοι Κρήτες, ἐπολέμησαν μετὰ γενναϊότητος καὶ ἀπωλέσθησαν πάντες ἐν ταῖς μάχαις· εἰς τινα δὲ μάχην συγκροτηθεῖσαν ἐν Ἀργεῖ, συνελήφθησαν 60 παλληκάρια τῆς Κρήτης, τὰ ὅποια ἀπεκεφαλίσθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ἐν ἔτει δὲ 1538 ἀπεβιβάσθησαν εἰς Κρήτην ἄπειροι Τούρκοι, ἀλλ' ἀπεκρούσθησαν καὶ ἀπεδιώχθησαν ὑπὸ τῶν Κρητῶν· φεύγοντες δὲ οἱ Τούρκοι ἐκ Κρήτης, ἐλεηλάτησαν ἐπαρχίας τινάς.

Ἀφοῦ οἱ Τούρκοι ἐκυρίευσαν ὅλας τὰς Ἑλληνικὰς χώρας, ἐξεστράτευσαν τελευταῖον κατὰ τῆς Κρήτης μεθ' ὅλων αὐτῶν τῶν δυνάμεων ἐν ἔτει 1645. Αἱ πρῶται κατὰ τῆς Κρήτης δυνάμεις τῶν Τούρκων συνέκειντο ἐξ 100 χιλιάδων στρατιωτῶν Ὀθωμανῶν καὶ Ἀφρικανῶν καὶ ἐκ 400 πλοίων μικρῶν καὶ μεγάλων, τὰ δὲ πολεμοφόδια ἐκ 10 χιλιάδων στατήρων πυρίτιδος, 50 χιλιάδων σιδηρῶν σφαιρῶν, 50 μεγάλων κανονίων κλπ. κατοπιν δὲ παρατεινομένου τοῦ ἀγῶνος ἐπολλαπλασιάσθησαν αἱ δυνάμεις αὐτῶν τῶν Τούρκων. Οἱ Κρήτες ἦσαν τὰ μέγιστα δυσηρησθημένοι ἐκ τῆς διοικήσεως τῶν Ἐνετῶν καὶ διὰ τοῦτο ἐσκέφθησαν ἐπὶ μικρῶν, ἂν μετ' αὐτῶν ἢ μετὰ τῶν Τούρκων ἔπρεπε νὰ συμμαχήσωσιν. Ἀλλ' ὅταν ἐπέστη ἡ κρίσιμος στιγμή, ἔσπευσαν νὰ ταχθῶσιν ὑπὸ τοῦ σταυροῦ τὴν σημαίαν καὶ τοὺς Ἀγαρηνοὺς νὰ πολεμήσωσιν. Ὁ περὶ τῆς Κρήτης ἀγὼν διήρκεσεν ἐπὶ εἰκοσιπέντε ὀλόκληρα ἔτη, ὑπῆρξε δὲ ἡρωϊκώτατος καὶ λίαν καταστρεπτικός. Ἀναρίθμητοι μάχαι συνεκροτήθησαν, αἱ δὲ σπουδαιότεραι ἐξ αὐτῶν εἶναι αἱ κατὰ τὰς πολιορκίας τοῦ Χάνδακος, τοῦ Ρεθύμνου καὶ τῶν Χαλκίων. Δὲν μοῦ ἐπιτρέπει ὁ χρόνος νὰ διηγηθῶ ἐν ἐκτάσει τὰ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀνδραγαθήματα, τὰ δεινοπαθήματα καὶ τὰς

θυσίας τῶν Κρητῶν. Ὀλίγιστα μόνον περὶ τοῦ ἀγῶνος τούτου θέλω διηγηθῆ, ἀρπύμενος ταῦτα ἐκ διαφόρων ἱστοριῶν. Καὶ ἐν μὲν τοῖς Ἑλληρικοῖς τοῦ κ. Ραγκαβῆ ἀναφέρεται, ὅτι κατὰ τὸν εἰκοσιπενταετῆ τοῦτον πόλεμον ἐθαυμάσθη ὑπὸ τῆς Εὐρώπης ἡ ἀνδρεία καὶ ἡ ἐπιμονὴ ἰδίως τῶν Κρητῶν ὅτι ἡ Κρήτη ἐκυριεύθη ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἀφοῦ κατέστη σωρὸς ἐρειπίων καὶ τέφρας ὅτι εἰς τὸν αἱματηρὸν τοῦτον πόλεμον ἐδαπάνησεν ἡ Ἑνετία 126 ἑκατομύρια φλωρίων ἢτοι 500 ἑκατομύρια φράγκων ὅτι ἐν μόνῃ τῇ πολιορκίᾳ τοῦ Χάνδακος ἐφονεύθησαν 30 χιλιάδες Κρήτες καὶ Ἑνετοὶ, 108 δὲ χιλιάδες Ὀθωμανῶν ὅτι μόνον ἐν τῇ πολιορκίᾳ ταύτῃ ἐγένοντο 80 ἐξοδοὶ ὑπὸ τῶν πολιορκουμένων Χριστιανῶν καὶ 69 ἐφοδοὶ τῶν Τούρκων ἀποκρουσθεῖσαι, καὶ ὅτι ἐγένετο ἐκκρηξις 1364 ὑπονόμων, οἱ δὲ Χριστιανοὶ ἐξῆλθον μετὰ τῶν τιμῶν τοῦ πολέμου. Ἐν δὲ τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Κούμα ἀναφέρεται, ὅτι ἡ πολιορκία τῆς Κανδίας εἶναι ἐν ἀπὸ τὰ θαυμαστότερα φαινόμενα τῆς 16ης ἑκατονταετηρίδος, διὰ τὴν ἀγριότητα τῶν πολιορκητῶν καὶ τὴν ἠρωϊκὴν ἀντίστασιν τῶν πολιορκουμένων, καὶ ὅτι μὲ τόσην δαπάνην χρημάτων καὶ αἱμάτων καὶ καιροῦ, καμμία ἄλλη πόλις δὲν ἐκυριεύθη παρὰ τὴν Κανδίαν, ὅχι μόνον ἐν Τουρκίᾳ, ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλας ἐπικρατείας· περὶ δὲ τῶν καταστροφῶν ἀναφέρεται, ὅτι ἀπὸ τὴν Κίσσαμον μόνον ἠχμαλωτίσθησαν καὶ ἐξήντραποδίσθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων 400 ὄραϊα κορασίδες καὶ γυναῖκες, καὶ ὅτι πᾶσαι αἱ ἐκκλησίαι μετεβλήθησαν εἰς Τζαμιά. Ὁ δὲ κ. Παπαρῆγόπουλος ἀναφέρει ἐν τῇ ἱστορίᾳ του, ὅτι, «Ἐν Κρήτῃ κυρίως διέπρεψαν οἱ ἡμέτεροι κατὰ τὴν τελευταίαν τοῦ Χάνδακος πολιορκίαν ὑπὸ τοῦ Ἀχμέτ Κοσπριλῆ. Ἐνῶ οἱ ὀνομαστότεροι μηχανικοὶ τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἰταλίας, οἱ Καστελάνοι, οἱ Κουῖρῖνοι, οἱ Μωπασάν, διεύθυνον μετὰ τέχνης θαυμαστῆς τὸ τῆς Εὐρώπης πυροβολικόν, τὰ Κρητικὰ τάγματα ἐξηκοντίζον τὰ βέλη αὐτῶν μετὰ δεξιότητος καὶ ῥώμης, ἥτις ἐνεποίει τρόμον εἰς τοὺς πολεμίους καὶ ἀνεκάλει εἰς τὴν μνήμην τῶν ξένων τοὺς τοσοῦτον ἐν τῇ ἀρχαιότητι περιφήμους τοξότας τῆς νήσου

ἐκείνης. Ἄλλὰ πᾶσα αὕτη ἡ τέχνη καὶ ἡ ἀνδρεία ἐδέησε νὰ ὑποκύψῃ ἐπὶ τέλους εἰς τὴν ὑπερβάλλουσαν τοῦ Ὄσμανικοῦ στρατοῦ δύναμιν καὶ εἰς τὴν ἐπιμονὴν τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτῆς». Προσθέτει δὲ, ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν ἀπομεινάντων μετὰ τὰς μάχας Κρητῶν, ἐγκατέλειψαν τὴν Κρήτην, ἅμα αὕτη ἐκυριεύθη ὑπὸ τῶν Τούρκων, καὶ διεσκορπίσθησαν εἰς διάφορα μέρη. Ὁ κ. Σάθας διηγεῖται πλεῖστα ἥρωικά κατορθώματα τῶν Κρητῶν, τὰς σφαγὰς αὐτῶν ἐκ μέρους τῶν Τούρκων καὶ τὰς καταστροφάς, ἀναφέρει δὲ, ὅτι κατὰ τὴν περίστασιν ἐκείνην ἱερομόναχοι καὶ πρεσβύτεροι συσσωματωθέντες, λαμπρῶς ἠγωνίσθησαν τὸν ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος ἀγῶνα, καὶ αὐταὶ δὲ αἱ γυναῖκες τῶν Κρητῶν συνετέλουν, ἐγκαρδιοῦσαι τοὺς πολεμιστὰς καὶ μεταφέρουσαι χῶμα πρὸς ὄχθρῳσιν. Καὶ προσέτι ὅτι αὐτὸ πόλεμος τῆς Κρήτης ἐγένετο ἀληθῶς ἢ καταβόθρα ἢ καταπιοῦσα τὴν ζωὴν τῶν διαμφισθητούτων τὴν κατοχὴν τῆς ἀνατολῆς δύο τότε μεγάλων Κρατῶν. Εἰς διεξαγωγὴν αὐτοῦ ἡ Ἑνετία κατηνάλωσε 126 ἑκατομύρια δουκάτων ἤτοι 630 ἑκατομύρια σημερινῶν δραχμῶν, τριάκοντα δὲ χιλιάδες χριστιανοὶ καὶ ἑκατὸν χιλιάδες τούρκων ἔπεσαν ἐν μόνῃ τῇ πολιορκίᾳ τοῦ Χάνδακος. Ἀμφότεροι γίγαντες ἀνεδείχθησαν ἐν τῷ ἀγῶνι καὶ μετὰ λυσσώδους ἐπιμονῆς ἐπὶ εἴκοσι πέντε ἔτη, σῶμα πρὸς σῶμα ἐπάλαισαν. Τὸ πῦρ καὶ ὁ σίδηρος κατέφαγον τὰς σάρκας αὐτῶν, καὶ μόνον οἱ σκελετοὶ παρέμειναν κατάμαυροι ἐν μέσῳ τῆς ὑπὸ τῶν ἀπείρων ὑπονόμων ἀνασκαφείσης μεγαλομάρτυρος νήσου».

Πλεῖστοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δημοτικοὶ ποιηταὶ περιέγραψαν τὰ τοῦ φοβεροῦ αὐτοῦ ἀγῶνος, ἐξύμνησαν τὰ ἥρωικά τῶν Κρητῶν κατορθώματα, καὶ ἐθρήνησαν διὰ τὰ δεινοπαθήματα καὶ διὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ὑποδούλωσιν τῆς πολυστενάκτου Κρήτης. Ἐκτενεστέρον καὶ λεπτομερέστερον πάντων αὐτῶν ἔγραψεν ὁ ἐκ Ῥεθύμνου Τζάνης Μαρίνος ὁ Μπουναλῆς. Ἀντέγραψά τινες στίχους αὐτοῦ, τοὺς ὁποίους ἐσκόπευον νὰ παραλείψω σήμερον ἵνα μὴ σὰς ἀπασχολήσω πολὺ· ἀλλ' ἐσκέφθην αὐτὴν τὴν στιγμὴν ὅτι ἀξίζει νὰ θυσιάσῃ τις ὀλίγην ὥραν, διὰ ν' ἀκούσῃ τῆς Κρήτης τῆς ταρτέ-

ρημης τὰ μαρτύρια, ὑπὸ αὐτόπτου δημοτικοῦ ποιητοῦ ἐκτιθέμενα. Πιστεῦον δὲ ὅτι χάριν τῆς Κρήτης θέλετε κάμει προθύμως τὴν μικρὰν ταύτην θυσίαν τοῦ χρόνου, ἀναγινώσκω τοὺς ἀντιγραφέντας ὀλίγους ἐκ τῶν πολλῶν στίχων τοῦ Ἰζάνε Μαρίνου, ὅστις ἐν ἀρχῇ τῆς διηγήσεώς του λέγει.

Γράφω σας ν' ἀγροικήσετε, ἄρχοντες τιμημένοι,
τὸν πόλεμον καὶ τὴν σκλαβιὰ τοῦ πάθαν οἱ καυμένοι
τῆς Κρήτης, ὅλο τὸ νησί, χώραις χωρὰ καὶ τόποι,
ποῦ πέφτανε σὰν τὰ πουλιὰ μὲ βόλια οἱ ἀνθρώποι. . .
Κ' ἔρχομαι ἀπὸ τὰ Χανιά τὸν πόλεμο ν' ἀρχίσω,
καὶ νὰ τὰ ἴπῳ καταλεπτῶς στὸν κόσμο νὰ τ' ἀφήσω.
νὰ τὰ διαβάζουσε συχνὰ κ' ὄλα νὰ τὰ θυμοῦνται.
ποῦ τόσοι ἐγαθήκανε καὶ κλαίνε καὶ θρηνοῦνται. . .
Νὰ δειῖω Χάντακα, Χανιά, ῥέθυμο νὰ κυτάζῃ,
νὰ κλάψῃ ἀπὸ τὴν καρδιά κ' ὅλος ν' ἀναστενάξῃ,
Νὰ χύσου δάκρυα ποταμὸ πῶς αἰχμαλωτισθῆκαν
ἀπὸ τὸ γένος τῶν Τουρκῶ καὶ καταρημαστῆκαν. . . .
Νὰ σᾶς ἐδείξω σήμερα ὅλα τὰ βράσανά μας,
ὀόβους, θανάτους καὶ σκλαβιαιὲς ὁποῦρθε στὰ κορμιὰ μας,
γὰ νὰ κατανοήσετε τὴν ἄγρια ὥρα ἴκεινη,
ὅπου στὴ Κρήτη ἔτυχε μὲ δίχως σπλαχνωσύνη. . . .
Λοιπὸν τώρα γροικήσετε τὸ τέλος πῶς ἐγίνει,
πῶς ἐρημάσθη τὸ νησί κ' ἔτυχε σκλαβωσύνη.
Πῶς ἦτονε ἡ ἀφορμὴ ὁ τοῦρκος ν' ἀματώσῃ
ν' ἄρθῃ τσῆ Κρήτης τὸ νησί τὸ πόλεμο νὰ δώσῃ..

Διηγούμενος ὁ ποιητὴς τὰ τῶν πολιορκιῶν, λέγει σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὰ ἑξῆς.

Καὶ στὰ μουράγια οἱ χριστιανοὶ νὰ τρέχουν γύρου γύρου,
νὰ παίζουσι τότε τουφεκιάς καὶ λουμπάρδιας νὰ σύρου.

Τὴ χώρα ὅλη ἐβλεπεσ ὡσάν καμίνι ν' ἄφτη,
ὀλημερις κι' ὀληνυκτις καθόλου νὰ μὴ παύτη. . .
Μέσα κι' ἀπάνω στὰ τειχιὰ ἀρίφνητ' ἐχαθῆκαν,
στὸ αἶμα ἐταράσσασι μέσα κ' ἐτελειωθῆκαν.
Λουμπάρδες δὲν ἐπαύτανε ἴπο μιὰ μεριά κι' ἀπ' ἄλλη
κ' ἐπέφταν Τούρκοι, Χριστιανοὶ κι' ἦτο ζημιὰ μεγάλη. . .
Ἐρίχνασι κ' οἱ Χριστιανοὶ λουμπάρδες ἀπὸ μέσα,
σπαχίδων καὶ γενίτσαρων πολλὰ κεφάλια ἴπέσα.
Κορμιὰ νὰ ἴδῃς ἀμέτρητα ὀποῦσανε κομμένα,
χέρια, μεριά καὶ κεφαλαῖς πῶς ἦτον χωριτμένα,
Πλείσια τὴ νύκτα πέφτανε ὡσάν καὶ τὴν ἡμέρα,
μὲ ντουλουπάνια κεφαλαῖς ἐπιαίνα στὸν ἀέρα. . .
Λέγω δὲν εἶχαν μετρημὸ ποῦ πέφτασινε τόσοι,
ποῦ σκότωνε κάθε βολὰ πλέον παρὰ διακόσοι.
Οἱ ἄντρες δὲν ἐσώνασι τόσους νεκροὺς νὰ θάφου,
κι' ἦ μπάλαις νὰ σκοτώνουσι ἄλλους καὶ νὰ μὴ παύτου...
Κι' ὁ Τούρκος πόλεμο ἔδιδε μὲ μάνητα μεγάλη,
ποῦ πέφτασι γενίτσαροι, ἄρχοντες μέσα πάλι.
Ἦπνο δὲν ἐχορταίνασι ἦ μιὰ μεριά κ' ἦ ἄλλη
κ' ἀπὸ τὴ τόση ἀγρυπνιὰ τοὺς πόνειε τὰ κεφάλι,
κι' ἦτον χλωμοὶ καὶ κίτρινοι, κι' ὡσάν ἀποθαμένοι
ἀπὸ τὸν κόπο τὸν πολὺ οἱ παραπονεμένοι.
Ἦπου τὰ βόλια ἤρχουντα στὴ χώρα κ' ἐκτυποῦντα
καὶ κεφαλαῖς ἀνοίγανε κ' οἱ ἄμυαλοὶ ἐσκορποῦντα.
Τὰ χέρια ξεχωρίζανε κι' ἄλλους ἐξεντερίζαν,
κι' ἄλλους ἦ μπάλαις ἐπερναν στὴ μέση κ' ἐχωρίζαν...
Κι' ἄλλοι ἀνεβαίναν βιαστικὰ καὶ φλάμπουρα βαστοῦσαν
κι' ὡσάν λιοντάρια τρέχασι καὶ τ' ἄρματα κρατοῦσαν,
κι' ἀπὸ ταῖς τόσαις τως φωναῖς τὰ ὄρ' ἀντιλαλοῦσαν
κι' ἀπὸ τῶν τάφους οἱ νεκροὶ λογιᾶζω τὸ γροικοῦσαν.
Σαίταις μπάλαις τουφεκιαῖς ἐρίχνασι χιλιάδες,
κ' ἄκουεσ κτύπους βροντισμοὺς ποῦ βγάναν ἦ λουμπάρδαις.

Ὅταν δὲ ὁ πασσᾶς ἀδημονῶν διὰ τὴν μακροθυμίαν τῶν πολιορκουμένων ἐπρότεινεν αὐτοῖς συνθήκην ἔντιμον δι' αὐτοὺς, οἱ Χριστιανοὶ ἀπήντησαν κατὰ τὸν ποιητὴν.

Ἐμεῖς καλλίτερά ᾿χομε, ὅλοι μας νὰ κοποῦμε
παρὰ νὰ τὴν ἐδώσωμε καὶ νὰ παραδοθοῦμε.
Μ' ἂν ἔχη τὸ σεφέρι σου δύναμι κ' ἔχει χάρι,
τὴ χώρα μας μὲ τὸ σπαθί, ἄς κόψη κι' ἄς τὴ πάρη.
Καὶ τσῆ Ρωμηοὺς θεὲ νὰ τσῆ ᾿δεῖ πῶς εἶναι παληκάρια,
σαῖταις βόλια δὲ δειλιοῦν λουμπάρδες καὶ κοντάρια. . .

Παρακαλῶν ὁ ποιητὴς τὸν Θεὸν νὰ σπεύσῃ πρὸς βοήθειαν τῶν Χριστιανῶν, ἔλεγε σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὰ ἐξῆς.

Θεὲ, τώρα βοήθησε ποῦ ᾿στὶὰν στὰ τείχη βάζουν
καὶ πόσοι δόλιοι Χριστιανοὶ μέλλουσι ν' ἀποθάνουν. . .
᾿Ω Δία, ἄστρο φωτεινὸ, τοῦ Οὐρανοῦ πλανήτη,
τρέξε φθάσε τὸ Ρέθεμο καὶ βλέπε καὶ τὴ Κρήτη.
Θεὲ, τὴ χώρα πήρασι, τὸ Κάστρο μὴ σκλαβώσης,
στὸ γένος τῶ χριστιανῶ τόσο κακὸ μὴ δώσης. . .

Ἐκ δὲ τῶν ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ ἐκτεθειμένων περὶ τῶν ἀλώσεων τῶν πόλεων ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἀπέσπασα τὰ ἐξῆς.

Σὰν ἐκρεμίστη τὸ τειχίό, σκόνη πολλὴ ἐσηκώθη
κ' ὄλη τὴ χώρα σκέπασε, κι' ἥλιος ἐθαμπώθη.
Φωναῖς Τουρκῶν καὶ σαῖτικῆς καὶ νὰ κτυποῦν τουφέκια,
καὶ νὰ κτυποῦν ἢ λουμπαρδιαῖς, μπάλαις κι' ἀστροπελέμια...
Σπῆτι δὲν ἦτο κ' ἐκκλησιὰ ποῦ νὰ μὴν εἶχε τρύπα,
κ' ἢ μπάλαις ἐσταυρόνανε κ' ἢ μιὰ τσ' ἀλλῆς ἐκτύπα*
ἀνάφτανε τὰ σάρπανα κ' ἐρίκτανε τσῆ σφαίραις,
κ' ἐγίνετο πολὺ κακὸ σ' ἐκείναις τῆς ἡμέραις. . .

Κ' ἐκόφτασινε τοὺς φτωχοὺς Ῥωμαίους εἰς τῆς στράταις,
κ' ἡ χώρα μπόμπες ἔριχτε ἀπ' ὄλαις τῆς τσῆ μπάντες
Ῥάπάνω κάτω ἔβλεπες ἄντρες ἀποθαμένους
καὶ καίγοντας ἐδῶ κ' ἐκεῖ σὸ κάμπο ξαπλομένους.

Διηγούμενος δὲ τὰς ὑπὸ τῶν Τούρκων διαπραχθείσας ὁμοτη-
τας καὶ καταστροφάς, λέγει ὁ ποιητὴς καὶ τὰ ἑξῆς.

ῬΕπιάσασινε τὰ χωριά, τοὺς χριστιανοὺς ἐγδῶσαν,
κ' ἐκαίγανε τὰ Ῥλήφουτα κ' ὄλους τοὺς ἀδικήσαν.
Τὰ περιβόλια, τὰ δένδρὰ ἔβγαλε κ' ἔκοψέ τα
καὶ τὰ παλάτια τὰ ὠμορφα τότες ἐγάλασέ τα...
Μὰ νὰ χαλοῦν τῆς ἐκκλησιαῖς, νὰ ρίκτου τῆς εἰκόνες,
Ποῦ στέκανε στὰ βήματα μὲ τῆς χρυσαῖς κολόνας;
Κ' ὅπου κ' ἂν εὔρουνε σταυρὸ γιὰ μιά τονε χαλοῦνε,
τῆς τράπεζαις ἐσπούσανε, μετζίτια νὰ γενοῦνε...
ῬΣτιὰν βάνασι στὰ Ῥλήφουτα, τὰ μαναστήρια σπούσαν
καὶ τὰ μετόγια τῶ φτωχῶ ἔκλαιαν κ' ἐχαλοῦσαν.
Πήγαιναν κ' ἐχουγιάζασι, καὶ τὰ χωριά ἐφεῦγαν
κ' ἀφήνασι τὰ σπήτια τους κ' οἱ Τούρκοι τὰ κορσεῦγαν.
Τὰ δένδρη ἐξεριζώνασι, τὸν κόσμον ἀφανίσαν,
τὴν γῆν ἐμεταθέκασι ὅπου κ' ἂν ἐπατῆσαν.
ῬΕπαίρναν τὰ ζευγάρια τως κ' ὄλα τὰ πρόβατὰ τως
κ' ὄ,τ' οἱ φτωχοὶ κ' ἂν εἶχασι καὶ τὰ Ῥποστατικά τως.
Καὶ πήγασιν οἱ χριστιανοὶ στὰ σπήλια νὰ χωστοῦσι,
γιατὶ γροικουσαν τσῆ φωνκίς μὴ μπᾶ καὶ σπλαβωθοῦσι.
Κι' οἱ Τούρκοι πᾶν καὶ βρίζκουντση ὁπούτονε χωσμένοι,
καὶ λόγιασε πιά ἴντα κακὸ ποῦ πάθαν οἱ καῦμένοι.
Ποῦ πιάσαν τσῆ γυναῖκες τω ἐκεῖ καὶ τσῆ φιλοῦσαν
καὶ τσ' ἄνδρες ὅπου βρίζκουντση ἐδέρνατση κ' ἐγδῶσαν...
Τοὺς χριστιανοὺς ἐσφάζασι τότες κ' ἐκόφτασί τση,
κ' εἰς τὸν πασσαῖ τσῆ κεφαλαῖς ἐμπρὸς ἐφέρνασί τση.

Τὰ παραθύρια βγάνασι, τὰ σπήτια ξεπατόναν
τὴ πόρτες ἐσηκώνασι, τὰ μνήματ' ἀναχῶναν . . .
Ἐπέρνασι τὸ πρᾶμα μας κι' ὄξω τὸ κουβαλοῦσαν
κι' ἀπὸ τὰ παραθύρια μας μπάλαις μᾶς ἐπετοῦσαν.
Κι' εὐγάνασίνε τὴ νεκρούς ἐτοτεσὰ τὴ νύκτα
τὴ ἐπέρνα τὰ κόνισματα καὶ στὸ γιὰλὸ τὴ ρίκτα.
Ἐπράξασι σκληρότητα στὴ χώρα μας περίσσια,
τὰ σπήτια κατακάψασι καὶ τὸ ἐκκλησιᾶς ἐγδῶσαν . . .

Θρηνῶν δὲ ὁ ποιητὴς διὰ τὴν κατάστασιν ταύτην τῆς ἀτυχοῦς
πατρίδος του λέγει.

Φρίξε οὐρανὲ καὶ στέναξε θλίψι γι' αὐτοὺς νὰ δεῖξης
καὶ κλάψε καὶ τὰ δάκρυα σου σημάδι νὰ στραγγίξης,
σὲ τοῦτο τὸν ἀκόλαστο θάνατο ποῦ θερίζει
μὲ δίχως δίκαιο καὶ κολλᾷ κι' ὅλους τοὺς τυραννίζει:
Ἦλιε, φεγγάρι καὶ πουλιὰ, κι' ἀστέρες θρηνηθῆτε,
ποῦ τόσους πλούσιους ἄρχοντες δίχως τιμὴ θωρεῖτε,
νᾶχουν καταφρονέματα σκλάβοι θεὲ νὰ γενουσι
κι' οἱ Τοῦρκοι πῶς τοὺς σέρνουσι καὶ νὰ τονε κολλοῦσι.
Καὶ σὺ καλοθεμέλιωτη γῆ ἀνθρωποφαγοῦσα,
κλάψε, γιατί μὲ αἵματα τῷ Χριστιανῷ σ' ἐλοῦσα....

Ἢταν οἱ Κρήτες μετὰ τῶν γυναικοπαίδων αὐτῶν ἀνεχώρουν
ἐκ Ῥεθύμνου ἐθρήνου οὕτω, κατὰ τὸν ποιητὴν.

Τειχιὰ τῆς χώρας πέστετε κι' οἱ ἀναστεναγμοὶ μας,
τοῖτα νὰ δώσουν στὴ καρδιά νὰ σβύσουν τὴ ζωὴ μας.
Κρήτης ποτάμια πάψετε, κλάψε καὶ σὺ καὶ θρήνου.
πατρίδα κακοτύχιστη καὶ χώρα τοῦ Ῥεθύμνου.
Νὰ μᾶς πονέσουν τὰ ὠμορφα ὄρη τὰ χιονισμένα
καὶ τὰ ληκάδια τὰ δεινὰ νὰ κλαῖσι μετ' ἐμένα. . . .

Κλάψε και δάρσου ῥέθεμνος τὴν παραπόνεσί σου
πατρίδα, πῶς τὰ τέκνα σου μισεύγου νὰ σ' ἀφίσουν.
Πρόβατα, βόες, κλαίτε μας, καὶ σεῖς θεριὰ τοῦ δάσου
καὶ λυπηθῆτε μας πουλιὰ καὶ ψάρια τοῦ θαλάσσου.
Ποτάμια ὅλα κλάψετε, λίμναις ποτίσατέ μας
φαρμάκι βρύσαις τρέχετε καὶ φαρμακόσετέ μας...
Ἄνάθεμα τῇ μοίρα μας κι' ἄς ἤθελε μᾶς θάψει,
ἐδῶ, γιὰ νὰ περτε φωτιὰ τώρα νὰ μᾶς ἐκάψῃ.
Τάχα, Θεέ μου, θὰ βρεθῆ ποθὲς νερὸ νὰ πιούμε,
ῥέθεμνος τώρα φεύγομε καὶ πλειὰ δὲ σὲ θωροῦμε.

Ἡ δὲ πατρὶς ὀδυρομένη ἐπὶ τῇ φυγῇ τῶν ῥεθυμνωτῶν, θρη-
νηθεὶ κατὰ τὸν ποιητὴν σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὰ ἐξῆς.

Ἐκ' ἤμουν ἢ βαρυμόριον μαζὺ μὲ τὰ παιδιὰ μου,
κι' ἐκλεγα κι' ἐσκοτόνουμουν κι' ἔσερνα τὰ μαλλιά μου,
κι' οὐδένας δὲν ἐσίμωνε νὰ μὲ παρηγορήσῃ,
νὰ πιάσουνε τὰ χέρια μου ἢ κἂν νὰ μοῦ μιλήσῃ
κι' ἀνάθεμα ἔλωλεγα ἀντίδικα τσ' ἐχθρούς μου
κι' ἐκαταρώμουν μοναχὰς τσὴ τόπους τσὴ δικούς μου...
ἜΩ ἡμέρα, ποῦ ξημέρωσες κακὰ γιὰ ὄνομά μου.
σκοτίναςε νὰ μὴ θωρῶ πῶς φεύγουν τὰ παιδιὰ μου.
Τοῦ Ψιλορίτη τὰ βουνὰ τὰ παχνοχιονισμένα,
σήμερον ἄς σκορπίσουνε κι' ἄς ἦν σκοτινιασμένα,
καὶ τοῦ Βρυσίου τὸ βουνὶ ἄς πέσῃ κι' ἄς βουλήσῃ
καὶ πλειὸ ἐκεῖ μηδὲ φανῆ, μὰ σὰν ἀφρὸς ἄς λύσῃ.
Ἡ βρύσαις ἄς φυράξουσιν κι' ὄλαις ἄς ξεραθοῦσιν
νὰ μὴν εὐρίσουνε νερὸ ποτὲ νὰ πατισθοῦσιν.
Ἦλιε λαμπρὸ καὶ φωτεινὸ, σκοτίναςε μὴ φέξῃς,
ἀλλ' αἶμα ρίξε Οὐρανὲ καὶ πλειὸ νερὸ μὴ βρέξῃς.
Ἄερα παῦσε δροσερὸ, πέσε φωτιὰ καὶ κάψε.
τὸν Κουσεῖνη τὸν πασσᾶ καὶ σ' Οὐρανὲ μου κλάψε...

Παιδιά μου σᾶς παρακαλῶ ὅλοι νὰ μοῦ θυμᾶστε
γὴ λάχη σας καλὸ κακὸ νὰ μὴ μοῦ καταρᾶσθε.
Γυναῖκες, ἄντρες, τέκνα μου, γένα κι' ἀνατροφή μου,
ἀμέτε κ' εὔρετε καλὸ πάετε στὴν εὐχὴ μου.

Ἐγραψε δὲ ταῦτα καὶ ἄλλα πολλὰ ὁ ποιητὴς Τσάνες Μαρίνος,
διὰ νὰ μάθῃ ὁ κόσμος, ὅτι

Ἐνα νησί περίφημο πῶς ἐκαταπατήθη
κ' ἐσκοτωθῆκαν ἄμετροι καὶ πόσο αἶμα ἔχυθη,
ὅπου χεν ὅλο τὸ νησί χιλιάδες ἐξακόσιαις
ἀνθρώπους κ' ἐστολίσαντο μὲ τέχναις ἀξίαις τόσαις,
ποῦ τόσο αἶμα χύσανε κι' ἀκόμη πλείσιο χύνουν....
Ἄν μαζωκοῦν οἱ Κρητικοὶ ὅλοι, δὲν εἶναι κρίνω
δέκα χιλιάδες ζωντανοὶ, ποῦ τὸν καιρὸ ἐκεῖνο
γιατὶ ἐσκοτωθῆκανε, γιατί ἐσκλαβωθῆκαν,
στῆς χώρας οἱ κακότυχοι ἐδιαμοιραστήκαν,
κι' ἂν σμίξουν δὲν γνωρίζονται, μόνον ὅπου βωτοῦσι,
ἀπὸ ποῖο τόπο ξένε μου εἶσαι; μὰ δὲ μπορούσι
ἄλλο νὰ συντυχαίνουσι, μ' ἀπὸ τὴ Κρήτη λέσι,
κ' ὁ εἶς τὸ χέρι τ' ἄλλουνοῦ τὸ πιάνουσι καὶ κλαῖσι.

Μετὰ εἰκοσιπενταετῆ λοιπὸν αἱματηρότατον καὶ καταστρεπτικὸν πόλεμον, κατὰ τὸν ὁποῖον ἡ Κρήτη κατέστη σωρὸς ἐρειπίων καὶ τέφρας καὶ ἀπωλέσθη τὸ πλεῖστον τῶν κατοίκων αὐτῆς, ἐκυριεύθη αὕτη ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἐν ἔτει 1669. Ἀλλὰ τὰ Σφακία καὶ ἄλλα τινα ὄρεινὰ μέρη δὲν ὑπετάγησαν. Οἱ κάτοικοι αὐτῶν ὑπὸ ἴδιους καπετανεοὺς εὕρισκοντο εἰς διηγεκῆ κατὰ τῆς κυριαρχοῦσας Τουρκίας πάλιν, καὶ διετήρουν τὴν αὐτονομίαν των, πολλάκις δὲ καὶ πολλοὺς ἄλλους Κρητὰς ἤγειρον εἰς στάσεις κατὰ τῆς Τουρκίας, ἀλλ' αἱ στάσεις αὗται ἀπέτυχον πάντοτε. Προϊόντος τοῦ χρόνου ὑπετάγησαν καὶ τὰ Σφακία, ἀλλὰ πολλὰ καὶ διά-

φορα προνόμια ἰδίως δὲ τὸ ὄπλοφορεῖν διετήρησαν διὰ συνθηκῶν οἱ Σφακιανοί, οἵτινες ὡς ἐκ τῶν πολλῶν αὐτῶν προνομίων ἦσαν σχεδὸν ἀνεξάρτητοι. Ἐν Κρήτῃ ἡ κυριαρχία τῶν Τούρκων ἦτο σκληροτέρα καὶ ἀγριοτέρα παρ' ὅσον εἰς τὰ ἄλλα μέρη. Οἱ Χριστιανοὶ τῆς Κρήτης, ἐκτὸς τῶν Σφακιανῶν, κατεμαστίχθησαν δεινῶς ὑπὸ τῶν Τούρκων, οἵτινες παντός εἶδους ἀθαιρεσίας καὶ κακοπραγίας κατὰ τῆς ζωῆς αὐτῶν τιμῆς καὶ τῆς ἰδιοκτησίας τῶν Κρητῶν διέπραττον ἀτιμωρηταί.

Κατὰ τὸ ἔτος 1770 ἐγένετο ἡ κατὰ τῆς Τουρκίας ἐπανάστασις τῆς Ἑλλάδος ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας αὐτῆς, ἡ ὑπὸ τῆς Ῥωσσίας ὑποκινηθεῖσα καὶ ὑπ' αὐτῆς διὰ τοῦ ἐλθόντος ἐνταῦθα ναυάρχου Ὀρλώφ ὑποστηριχθεῖσα. Κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην ἐπανεστάτησεν ὑπὲρ τῆς Ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ ἡ Κρήτη, ἰδίως δὲ τὰ Σφακιά, ὑπὸ τὸν ἐπίσημον καὶ ἔνδοξον ὄπλαρχηγόν Ἴω. Δασκαλάκην ἢ Δασκαλογιάννην, ὅστις προηγουμένως συνεννοεῖτο περὶ τούτου μετὰ τοῦ ὄπλαρχηγοῦ τῆς Μάνης Μπενάκη καὶ μετὰ τῶν ἄλλων τῆς Ἑλλάδος ὄπλαρχηγῶν, καὶ εἶχε κομίσαι ἐγκαίρως εἰς Σφακία ἱκανὴν ποσότητα πολεμοφοδίων. Ἡ ἐπανάστασις αὕτη ἀπέτυχε, τὰ δὲ σκληρὰ διὰ τοὺς Ἕλληνας ἀποτελέσματα τῆς ἀποτυχίας ταύτης πάντες γινώσκουσιν. Ἐν Κρήτῃ ἀντέστησαν ἀνδρείως οἱ ὑπὸ τὸν Δασκαλογιάννην Χριστιανοὶ εἰς τοὺς ἔπιτε θέντας κατ' αὐτῶν 15 χιλιάδας Τούρκους, καὶ ἐπὶ τέσσαρας ὅλους μῆνας ἐμάχοντο ἡρωϊκῶς ἀλλ' ἀφοῦ τὰ χωρία αὐτῶν ἐπυρπολήθησαν, τὰ ποίμνια καὶ ὅλα τὰ ὑπάρχοντά των διεσπάρησαν, τὰ γυναικόπαιδά των ἐσφάζοντο καὶ ἠγχαλωτίζοντο, αὐτοὶ δὲ ἐπὶ τῶν ὄρεων ἐπολιορκοῦντο ἄνευ τινος ἐλπίδος, ἀνέστιοι, ὑπὸ μυρίων κακουχιῶν κατατρυχόμενοι καὶ τῶν πάντων στερούμενοι, ἠναγκάσθησαν ἐπὶ τέλους νὰ δεχθῶσι τοὺς προτεινομένους ὄρους ὑποταγῆς. Ὁ ἔνδοξος αὐτῶν ἀρχηγὸς Δασκαλογιάννης, ἀνὴρ ἐκ τῶν προκριτωτέρων τῆς νήσου, νοσημονέστατος καὶ πλουσιώτατος, ζήσας καὶ ἐν Εὐρώπῃ ὅπου χάριν μαθήσεως εἶχε μεταβῆ, συνελήφθη ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ ὑπέστη ἐν Ἡρακλείῳ τὸν μαρτυρικώτατον

τῶν θανάτων. Περὶ τῶν ἀγόνων καὶ τῶν μαρτυριῶν αὐτοῦ ὑπάρχει ἄσμα δημοτικόν, ὅπερ μέχρι σήμερον ἄδουσιν εἰς Σφακία. Τὰ αὐτὰ δὲ μαρτύρια ὑπέστησαν καὶ πάντες οἱ Κρήτες, ὅσοι ἦσαν πρωταίτιοι εἰς τὴν ἐπανάστασιν.

“Ὅ,τι συνέβαινε δὲ εἰς τὰ ὄρη τοῦ Ὀλύμπου, τοῦ Πίνδου καὶ τῆς Ὀσσης, ὀλίγα ἔτη πρὸ τῆς μεγάλης τοῦ 1821 ἐπαναστάσεως, τὸ αὐτὸ συνέβαινε καὶ ἐν Κρήτῃ ἐπὶ τῶν ὀρέων τοῦ Ψηλορίτου, τοῦ Λασιθιοῦ καὶ τῶν Λευκῶν ὀρέων. Σώματα ἀτρομήτων καὶ ἀρειμανίων ἀρματωλῶν ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Λογίου, τοῦ Βέργη, τοῦ Κωσταντουδάκη, τοῦ Πετρουζῆ καὶ ἄλλων, ἀνδρῶν ἐφαιμίλων τοῦ Βλαχάβα καὶ τοῦ Κατσαντώνη, διεμαρτύροντο κατὰ τῆς Τουρκικῆς κυριαρχίας καὶ ἀενάως κατεπολέμου δι’ ἀπραμίλου ἀνδρείας καὶ ἐδεκάτιζον τοὺς Τουρκικοὺς στρατοὺς. Ὅπως εἰς τὴν Ρούμελην ἐξυμνήθησαν διὰ δημοτικῶν ἀσμάτων τὰ ἥρωϊκὰ ἐκείνων κατορθώματα, οὕτω καὶ ὁ φύσει ποιητὴς λαὸς τῆς Κρήτης ἔψαλλε τῶν κλεφτῶν αὐτῆς τ’ ἀνδραγαθήματα καὶ τοὺς μαρτυρικοὺς θανάτους, δι’ ἀσμάτων ἅτινα μέχρι σήμερον ἄδονται ἐκεῖ. Οἱ ἀρματωλοὶ τῆς Κρήτης, ἀπαραλλάκτως ὅπως καὶ οἱ τῆς Ρούμελης, ἄλλοι μὲν ἥρωϊκώτατα καὶ μαρτυρικώτατα ἀπέθανον, οἱ δ’ ἐπιζήσαντες, κατῆλθον εἰς τὸν ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνα τοῦ 1821 καὶ τὰ μέγιστα συνετέλεσαν εἰς αὐτόν.

“Ὅταν δὲ ἡ Πατρίς ἐν ἔτει 1824 ἐκάλεσε τὰ τέκνα αὐτῆς εἰς τὸν ἔνδοξον καὶ ἥρωϊκὸν ἐκεῖνον ἀγῶνα ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς, εἰς τὴν πρώτην φωνὴν τῆς ἠγέρθησαν καὶ οἱ Κρήτες. Οἱ γράψαντες τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, ἀναφέροντες ὅτι ἐξ ὅλων τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου μόνον ἡ Κρήτη ἐπανεστῆ, ἀποροῦσι πῶς ἐπανεστῆ αὕτη καὶ μάλιστα πῶς κατώρθωσε νὰ διατηρήσῃ καὶ παρατείνῃ τὴν ἐπανάστασιν αὐτῆς. Ἀποροῦσι δέ, διότι ἀντιπαράβαλλοντες αὐτὴν πρὸς τὴν τότε κατάστασιν καὶ τὴν θέσιν τῆς Πελοποννήσου, εὐρίσκουσιν, ὅτι οἱ Τοῦρκοι τῆς Πελοποννήσου ἦσαν ὀλιγώτεροι τῶν τῆς Κρήτης καὶ πολὺ ὀλιγώτερον ἀνδρεῖοι καὶ ἐμπειροπόλεμοι ἐκείνων, ὅτι οἱ Χριστιανοὶ τῆς

Κρήτης ἦσαν ὀλιγώτεροι τῶν τῆς Πελοποννήσου, ὅτι ἡ Κρήτη κατείχετο ὑπὸ τῆς Τουρκικῆς ἐξουσίας πολὺ ἰσχυρότερον παρ' ὅσον ἡ Πελοπόννησος, διότι ἐν Πελοποννήσῳ εἰς μόνος Πασσᾶς ὑπῆρχεν, ὅστις καὶ αὐτὸς συνέπεσε ν' ἀποδημῇ τότε ἐκείθεν, ἐπὶ δὲ τοῦ τραχήλου τῆς Κρήτης τρεῖς ἐπεκράτητο Πασσάδες, ἐν Χανίοις, ἐν Ῥεθύμνῳ καὶ ἐν Ἰρακλείῳ, ὅτι ἡ Πελοπόννησος πρὸς βορρᾶν μὲν εἶχε δύο ἰσχυροὺς προμαχῶνας τὴν ἀνατολικὴν καὶ τὴν δυτικὴν Ἑλλάδα, πρὸς δυσμὰς τὴν Ἐπτανήσον, ὑπερσπιζέτο δὲ ὑπὸ τῆς ναυτικῆς δυνάμεως, τῆς ὁποίας οἱ ναύσταθμοι, ἤτοι ἡ Ἰθῶρα καὶ αἱ Σπέτσαι, πλησιέστατα αὐτῆς ἔκειντο, ἐνῶ ἡ Κρήτη ἦτο μεμονωμένη ἐν τῷ Λυβικῷ πελάγει καὶ πλησιέστατα εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἐξ ἧς ἀπειροὶ στρατοὶ συνέβρεον κατ' αὐτῆς, ἦτο δὲ ἔρημος πάσης ἐπικουρίας ἐκ τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος καὶ ἰδίως ναυτικῆς, ἧς εἶχε μεγίστην ἀνάγκην καὶ τὴν ὁποίαν πολλάκις ἐπὶ ματαίῳ ἐπεκαλέσθη. Ἀληθέστατοι εἰσὶν οἱ λόγοι οὗτοι οἵτινες ἐκίνησαν τοὺς ἱστοριογράφους εἰς ἀπορίαν πῶς ἐπανεστῆ ἡ Κρήτη, οὐδόλως ὅμως δι-
 καιολογοῦσι τὴν ἀπορίαν ταύτην προκειμένου περὶ Κρητῶν. Ὄταν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης, ὅταν ἀναλογισθῶμεν ὁποῖο ἄνδρες κατοικοῦσιν αὐτὴν, θά ἐννοήσωμεν, ὅτι ὅσοι καὶ ἂν ὑπῆρχον λόγοι πιθανολογοῦντες τὴν ἀποτυχίαν τῆς ἐν Κρήτῃ ἐπαναστάσεως, ὅσοι κίνδυνοι καὶ καταστροφαὶ ἂν ἠπέιλον αὐτὴν, ἦτο ἀδύνατον νὰ μὴ ἐπαναστατήσωσιν οἱ Κρητῆς καθ' ἣν περίστασιν ἅπαντα ἡ Ἑλληνικὴ φυλὴ ἐπανεστάτει, οἱ Κρητῆς οἵτινες ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας μόνον, κατὰ μόνον ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἐπάλαιον

Μὲ τ' ἄγριο καὶ φτερωτὸ τῆς Βενετιᾶς Λιοντάρι

Καὶ μὲ τοῦ Τούρκου ὕστερα τὸ σκοτεινὸ φεγγάρι. (*)

Εἰς τὴν πρώτην λοιπὸν φωνὴν τῆς πατρίδος, εἰς τὸ πρῶτον ἀντήχημα τῆς σφάλπιγγος τοῦ πολέμου ἠγέρθησαν καὶ οἱ Κρητῆς. Οἱ Τούρκοι τῆς Κρήτης ἅμα ἰδόντες τὴν ἐπανάστασιν τῶν Χριστιανῶν, ἐπέπεσαν κατὰ τῶν ἐντὸς τῶν πόλεων Χανίων, Ῥεθύμνου

(*) Ἀχιλ. Παράγου, «Ὁ ἐξόριστος Κρήτης».

καὶ Ἰωακείου Χριστιανῶν, καὶ κατέσφαξαν αὐτοὺς ἀνηλεῶς, ἄνευ διακρίσεως φύλου καὶ ἡλικίας, διήρπασαν καὶ ἐλεηλάτισαν τὰς περιουσίας των, ἠτίμασαν γυναῖκας, ἤγματοῦσαν παιδιὰ καὶ διέπραξαν ὅ,τι ἡ θηριωδία καὶ ἡ λύσσα των τοῖς ὑπηγόρευσεν. Ἐθανάτωσαν μαρτυρικῶς πάντας τοὺς ἀρχιερεῖς τῆς νήσου, τοὺς ἡγουμένους, τοὺς ἱερομονάχους καὶ πλείστους ἄλλους κληρικούς, τοὺς διδασκάλους, τοὺς ἐμπόρους καὶ πάντα ἐπίσημον καὶ πλούσιον ἄνδρα. Ἄλλ' ἐνῶ ταῦτα διεπράττοντο ἐν ταῖς πόλεσιν, οἱ ἑκτὸς αὐτῶν ἀρεμάνιοι Κρηῖτες σχηματίσαντες τὰ ἐπαναστατικὰ σώματα, ἐκλέξαντες τοὺς ἀρχηγοὺς αὐτῶν, καὶ ταχθέντες ὑπὸ τὴν σημαίαν τῆς Ἑλλάδος, ἤρξαντο μαχόμενοι κατὰ τῶν Τούρκων μετὰ θάρρους καὶ ἀνδρείας. Συνεκρότησαν ἀπείρους κατ' αὐτῶν μάχας καθ' ὅλα τὰ μέρη τῆς Κρήτης καὶ πάντοτε ἐνίκησαν. Ἐφρονεύθησαν ἐν ταῖς μάχαις ἢ ἄλλως ἐγένοντο θύματα τοῦ ἀγῶνος, ἐκ τῶν ἐνδοξωτέρων καὶ ἀνδρειοτέρων ἀρχηγῶν ὁ Σίφακας, ὁ Γεώργιος Δασκαλάκης ὁ ἐπιλεγόμενος Τσελεπῆς τοῦ περιφήμου Δασκαλογιάννη ὁ ἐγγονος, ὁ Μελιδώνης, ὁ Πρωτοπαπαδάκης, ὁ Γεώργιος Δεληγιαννάκης καὶ ἄλλοι· ἐφρονεύθησαν χιλιάδες ἐκλεκτῶν παλικαριῶν τῆς Κρήτης· τὰ γυναικόπαιδα τῶν Κρητῶν, ἄλλα μὲν ἐσφάγησαν, ἄλλα ἠγματοῦσθησαν, ἄλλα ἀπέθανον εἰς τὰ ὄρη ἐκ τῆς πείνης καὶ τῶν κακουχιῶν, ἄλλα δὲ ἐπνίγησαν εἰς τὴν θάλασσαν φεύγοντα ἐκ Κρήτης· αἱ περιουσίαι τῶν Χριστιανῶν ἐλεηλατήθησαν, διηρπάγησαν καὶ κατεστράφησαν· αὐτοὶ δὲ μετὰ τὰ ὄπλα εἰς τὰς χεῖρας ἐμάχοντο ὑπὸ τὴν σημαίαν τῆς Ἑλλάδος ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας αὐτῆς. Κατετρόπωσαν παντοῦ καὶ πάντοτε τοὺς Τούρκους, διέπραξαν τεράστια ἀνδραγαθήματα, ἐκυρίευσαν φρούρια καὶ κατέστησαν ἀνεξάρτητον τὴν Κρήτην, περιόρισαντες τοὺς Τούρκους ἐντὸς τῶν πόλεων καὶ τινῶν ἄλλων φρουρίων, τὰ ὅποια στενωῶς ἐπολιόρκουν οἱ Χριστιανοί. Ἀλλὰ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔτους 1824 οἱ στρατοὶ τῆς Αἰγύπτου ἐπὶ τριακόνητα ἐπτὰ πλοίων ἐλθόντες κατέκλυσαν τὴν Κρήτην, οἱ δὲ Κρηῖτες ἔρμηνοι ὄντες πάσης βοηθείας καὶ ἰδίως ναυτικῆς, δὲν ἠδυνήθησαν

ν' ἀντισταθῶσιν εἰς τῶν Αἰγυπτίων τὸν χεῖμαρρον, διὸ ἐγκατέλει-
ψαν τὴν Κρήτην, καὶ ἦλθον εἰς τὴν ἄλλην Ἑλλάδα. Κατὰ τὴν
καταστροφὴν τῆς νήσου Κάσσου, εὐρέθησαν ἐκεῖ δισχίλια Κρη-
τῶν γυναικόπαιδα καὶ πεντακόσιοι ἔνοπλοι ἄνδρες τῆς Κρή-
της, ἀριχθέντες ἐκεῖ μετὰ τὴν πτώσιν τῆς ἐπαναστάσεώς των
καὶ αὐτοὶ μὲν γενναίως ἀντιστάντες καὶ πολεμήσαντες ἐφο-
νεύθησαν, ἐκτὸς ὀλίγων, τὰ δὲ πλεῖστα τῶν γυναικοπαίδων
αὐτῶν ἐσφάγησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων. Οἱ Κρήτες, ὡς εἶρηται,
μετὰ τὴν πτώσιν τῆς ἐπαναστάσεώς των ἐν ἔτει 1824 ἦλ-
θον εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, καὶ ἀμέσως
ἤρξαντο ἀγωνιζόμενοι μετὰ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων κατὰ τῶν Τούρ-
κων. Ἐπολέμησαν εἰς Μαραθῶνα ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Κριεζιώτην.
Ἐπολέμησαν εἰς τὸ Χρυσὸν τῆς Ἀμφίσσης, καὶ κατὰ τὴν ἔνδο-
ξον τῆς Ἀμπλιανῆς ἐξοδον, ὅπου πολλοὶ ἐφονεύθησαν. Ἐπολέ-
μησαν εἰς Ναυαρίνον καὶ Σφακτηρίαν ὑπὸ τοὺς ἀρχηγούς αὐτῶν
Κουμῆν, Χάλην, Κωνσταντουδάκην, Μανουσοσίφην καὶ ἄλλους,
ὅπου ἦσαν τὸ πολυπληθέστερον ὄλων τῶν σωματίων καὶ τὸ μᾶλ-
λον διαπρέψαν ἐπὶ ἀνδρείᾳ, ὅπου ὁ Κουμῆς ἀνεδείχθη ὁ πρῶτος
ἥρωσ τῆς μάχης, καὶ ὅπου ἐφονεύθησαν πλεῖστοι Κρήτες ἐν οἷς καὶ
ἐκ τῶν ἀρχηγῶν αὐτῶν ὁ Μανουσοσίφης. Ἐπολέμησαν τριακόσιοι
Κρήτες ἐν Μανιακίῳ ὑπὸ τὸν ἔνδοξον Παπαφλέσαν. Ἐπολέμησαν
εἰς Μύλους τοῦ Ναυπλίου ὅπου τ' ἀνδραθήματα τοῦ Ἀστρινοῦ Χα-
τζηδάκη καὶ αὐτὸν τὸν ἔνδοξον Κολοκοτρώνην ἐξέπληξαν. Ἐξα-
κόσιοι δὲ Κρήτες ὑπὸ τοὺς ἀρχηγούς αὐτῶν Χάλην, Δημ. Κουρ-
μούλην, Ἀστρινὸν καὶ λοιποὺς, ἔλαβον μέρος εἰς τὴν παλιορκίαν
τῆς Τριπόλεως.

Κατὰ τὸν Ἰούλιον τοῦ 1825 συνελθόντες οἱ Κρήτες ἐν Ναυ-
πλίῳ, ἀνεχώρησαν ἐκείθεν διὰ Κρήτην ὅπως ἐπαναλάβωσι τὴν ἐ-
πανάστασιν. Φθάσαντες ἐκεῖ ἐκυρίευσαν, δι' ἐπιτηδειστάτου στρα-
τηγήματος τοῦ ἥρωος Κουμῆ τὸ φρούριον τῆς Γραμβούσης, ὅπερ
ὡς μέγα κατόρθωμα ἀνηγγέλθη καθ' ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα
δι' ἐπισήμων προκηρύξεων τῆς Κυβερνήσεως, μετ' ὀλίγον δὲ

ἐκυρίευσαν καὶ τὸ φρουρίον τῆς Κισσάμου. Ἐκ τῆς Γραμβούσης δὲ ὀρμώμενοι οἱ Κρηῖτες κατεπολέμησαν τοὺς Τούρκους. Μετ' ἀπείρους ἡρωϊκωτάτας καὶ ἐνδοξοὺς μάχας, καθ' ἃς ἐφονεύθησαν πλείστοι Κρηῖτες καὶ πολλοὶ ἐκ τῶν ἐπισημοτέρων ὀπλαρχηγῶν, ἀνέκτισαν πάλιν οἱ Κρηῖτες ἅπασαν τὴν νῆσον αὐτῶν ἐκτὸς τῶν φρουρίων, εἰς τὰ ὁποῖα ἐπολιόρκησαν τοὺς Τούρκους. Ἀλλ' ἐνῶ ταῦτα συνέβαινον ἐν Κρήτῃ, διακόσιοι ἀτρόμητοι Κρηῖτες, ἀγωνιζόμενοι ἐν Φαλλήρῳ ὑπὸ τὸν στρατάρχην Καραϊσκάκην, ἔπεσαν ἐδῶ ἐνδοξῶς πάντες σχεδὸν, καὶ ὁ μὲν εἷς ἐκ τῶν ἀρχηγῶν αὐτῶν ὁ Δημήτριος Κουρμούλης, τοῦ στρατάρχου τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης ὁ υἱός, ἐφονεύθη, ὁ δὲ ἕτερος ὁ Δημ. Καλλέργης ἠχμαλωτίσθη. Ἐν Κρήτῃ ἄπειρα ἡρωϊκὰ κατορθώματα διεπράχθησαν ὑπὸ τῶν Κρητῶν· ἐξ αὐτῶν τάσσονται μεταξύ τῶν ἐνδοξωτέρων ἡρωϊκῶν κατορθωμάτων τῶν Ἑλλήνων, τοῦ Ἐεπατέρα ὁ ἡρωϊκώτατος θάνατος, τοῦ Σαριδαντώνη ἡ ἀκάθεκτος ἐν ταῖς μάχαις ὀρμὴ καὶ οἱ ἀναρίθμητοι φόνοι, καὶ τοῦ Φραγκοκαστέλου τὸ καταστρεπτικὸν πλὴν ἐνδοξὸν δράμα, καθ' ὃ πάντες σχεδὸν οἱ ἐκεῖ ἀγωνιζόμενοι Κρηῖτες, καὶ πάντες οἱ ἐξ Ἑλλάδος μεταβάντες ὑπὸ τὸν ἀνδρεῖον ἀρχηγὸν Χατζημιχάλην τὸν Μακεδόνα, ἀτρόμητοι ἄνδρες, ἔπεσαν ὡς λέοντες ἀγωνιζόμενοι. Ἀπειροὶ σπουδαῖαι καὶ ἡρωϊκαὶ μάχαι συνεκροτήθησαν, ἐξ ὧν ἡ τῆς Σκαλωτῆς, τάσσεται μεταξύ τῶν πρώτων κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν μαχῶν, διότι κατ' αὐτὴν οἱ Κρηῖτες ὑπὸ τῆς ἀρχηγίαν τοῦ Τσουδεροῦ, ὠφελούμενοι καὶ ἐκ τῆς ὀχυρωτάτης ἐκείνης θέσεως, κατέσφαξαν τρισχιλίους Τούρκους καὶ ἐκυρίευσαν ἄπειρα λάφυρα, χωρὶς αὐτοὶ νὰ πάθωσιν εἰ μὴ πολὺ ἐλαχίστας ζημίας. Ὅταν δὲ ὁ Κυβερνήτης ἀφίχθη εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἡ Κρήτη σωρὸς ἐρειπίων καὶ τέφρας οὔσα, εὐρίσκετο εἰς τὴν ἐξουσίαν τῶν Κρητῶν ἐκτὸς τινῶν φρουρίων. Τὸ 1827 ἡ καταστροφή καὶ ὁ πόλεμος ἔπαυσαν καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα, ἐγίνοντο δὲ διαπραγματεύσεις περὶ τῶν ὀρίων τοῦ νέου Βασιλείου, ἐν Κρήτῃ ὁμως ἐξηκολούθη πεισματωδέστατα ὁ ἀγὼν, διότι λόγος ἐγίνετο ὅτι ἡ Κρήτη δὲν ἤθελεν ἀποτελέσει μέρος τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασι-

λείου, οί δὲ Κρηῖτες ἐμπράκτως διεμαρτύροντο, ὅτι ἤλευθέρωσαν τὴν πατρίδα των διὰ τῶν ἰδίων ὄπλων, καὶ δὲν πρέπει νὰ μείνη αὕτη ὑπὸ τὴν δουλείαν. Ἐμάχοντο ἡρωϊκῶς μέχρι τέλους τοῦ 1830, ἐνῶ ἀπ' ἑτέρου ἔπεμψαν ἐγγράφους διαμαρτυρήσεις πρὸς ἅπαντας τοὺς ἡγεμόνας τῆς Εὐρώπης, διὰ τὸ μέγα ἀδίκημα τὸ ὁποῖον ἐπρόκειτο νὰ τοῖς γίνη, προσέτι δὲ ἔπεμψαν ἐγγράφους προκηρύξεις πρὸς ἅπαντας τοὺς Ἕλληνας, δι' ὧν παρεπονοῦντο καὶ διεμαρτύροντο ἐνώπιον Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, διότι ἐγκατελείποντο εἰς τὴν δουλείαν, ὕστερον ἀπὸ τόσους ὑπὲρ τῆς ὅλης Ἑλλάδος ἀγῶνας αὐτῶν.

Ἄλλ' ὅλα ταῦτα μάταια ἀπέβησαν, καὶ ἡ Κρήτη ἔμεινεν ὑπὸ τοῦ Τούρκου τὸν ζυγὸν διὰ τῆς σκληρᾶς καὶ ἀδίκου ἀποφάσεως τῶν ἐν Εὐρώπῃ ἰσχυρῶν δυνάμεων, εἰς ἣν συνετέλεσε καὶ ἡ ἔλθεισις ἰσχυρᾶς ὑποστηρίξεως τῶν ἀπαραγράπτων δικαίων τῆς Κρήτης, ἐκ μέρους τῆς ἐλληνικῆς Κυβερνήσεως, ἣτις οὐχὶ ὀρθῶς καὶ δικαίως πράττουσα, συνήνεσε νὰ συμπεριληφθῶσιν εἰς τὰ ὄρια τῆς Ἑλλάδος ἄλλαι ἐπαρχίαι ἀντὶ τῆς διὰ τοῦ πολέμου ἐλευθερωθείσης Κρήτης. Ὁ πρῶτος δὲ καὶ κυριώτερος λόγος δι' ὃν ὁ Λεοπόλδος δὲν ἐδέχθη νὰ γίνη βασιλεὺς τῆς Ἑλλάδος, ἦτο, τὸ εἰς τὴν Κρήτην γενόμενον μέγα ἀδίκημα, τοῦ νὰ μείνη αὕτη ὑπὸ τὴν δουλείαν, ἐνῶ πρὸ πάσης ἄλλης Ἑλληνικῆς χώρας ἔπρεπε νὰ συμπεριληφθῇ ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἐλευθερωθείσης Ἑλλάδος.

Ἰδρῶθη τὸ Ἑλληνικὸν Βασίλειον, εἰς τοῦτο δὲ συνετέλεσαν οὐκ ὀλίγον καὶ τῶν Κρητῶν οἱ ἀγῶνες. Ἄλλ' ἀφοῦ ἡ πολυτλήμων πατρίς αὐτῶν σκληρῶς κατεδικάσθη εἰς τὴν δουλείαν, ἡ ἐλευθερωθεῖσα Ἑλλάς, ἔσπευσε τοῦλάχιστον νὰ παρηγορήσῃ καὶ περιθάλψῃ τοὺς Κρητάς, τὰ ἀτυχῆ ταῦτα τέκνα τῆς, διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως τῶν ἀγῶνων αὐτῶν καὶ διὰ τῆς ἀναλόγου αὐτῶν ἀνταμοιβῆς; Ὅχι. Οἱ γράψαντες τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως ἠδίκησαν τοὺς Κρητάς, παραλείψαντες τοὺς πλείστους ἀγῶνας αὐτῶν. Οἱ ἐξυμνήσαντες τοὺς ἥρωας τῆς ἐπαναστάσεως ἠδίκησαν τὴν Κρήτην, διότι μεταξὺ τῶν πρώτων ἡρώων τῆς Ἑλ-

λάδος δὲν κατέταξαν οὔτε τῶν Σίφρακαν, οὔτε τὸν Τσελεπῆν, οὔτε τὸν Κουρμούλην, οὔτε τὸν Μελιδώνην, οὔτε τὸν Ιω. Χάλην, οὔτε τὸν Πρωτοπαπαδάκην ἢ ἄλλον τινα. Ἡ τιμήσασα τοὺς ἐπιζήσαντας ἀγωνιστάς Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἠδίκησε τὴν Κρήτην, διότι μεταξύ τῶν πρώτων ἐξ αὐτῶν δὲν κατέταξεν οὔτε τὸν Τσουδερόν, οὔτε τὸν Β. Χάλην, οὔτε τὸν Κουμῆν, οὔτε τοὺς Δεληγιαννάκιδες, οὔτε ἄλλον τινα Κρηῖτα. Ὀλίγιστοι στρατιωτικοὶ βαθμοὶ ἀπενεμήθησαν εἰς Κρητάς, ὀλίγισται ἀμοιβαὶ διὰ γραμματίων ἐδόθησαν εἰς αὐτοὺς, πάντες δὲ οἱ ἀτρόμητοι τῆς Κρήτης ἄνδρες, ἀπέθανον ἐπὶ τῆς ψάθης. Διὰ τοῦτο ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς ὀμιλίας μου εἶπον, ὅτι οἱ Κρηῖτες εἰσὶ κατὰ πάντα ἀτυχεῖς.

Πάντα ταῦτα, ὅμως, τὰ αἴτια, δὲν ἠδυνήθησαν οὔτε κατ' ἐλάχιστον νὰ μεταβάλωσι τὸ ἀνδρικὸν καὶ φιλελεύθερον τῶν Κρητῶν φρόνημα, ἢ νὰ μαράνωσι τὰ ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος αἰσθήματά των. Καὶ ἰδοὺ ἐπαναστατοῦσι τὸ 1833, καὶ ἀποτυχούσης τῆς ἐπαναστάσεώς των, ἀπαγχονίζονται ἐν Μουρνιαῖς καὶ ἀλλαχοῦ 95 πρόκριτοι τῆς Κρήτης. Ἐπαναστατοῦσι τὸ 1841 καὶ ὑφίστανται μυρίας καταστροφὰς καὶ ζημίας. Σπεύδουσιν ἐν Ἡπειροθεσσαλίᾳ τῷ 1854 καὶ ἀγωνίζονται καὶ ἀνδραγαθοῦσι καὶ φονεύονται πλεῖστοι. Ἐπαναστατοῦσι τὸ 1858 καὶ καταστρέφονται. Ἐνῶ δὲ παραγworίζονται ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι οἱ ἀγῶνες τῶν Κρητῶν, ἐνῶ ἀποθνήσκουσιν ἐκ τῆς πείνης ἐν Ἀθήναις οἱ ἐνδοξώτεροι τῆς Κρήτης ἀγωνισταί, οἱ Κρηῖτες παρασκευάζουσι τὴν φοβεράν καὶ μεγάλην τοῦ 1866 ἐπανάστασιν ὑπὲρ τῆς ἐνώσεώς των μετὰ τῆς ἐλευθέρως Ἑλλάδος. Νομίζω δὲ περιττὸν νὰ ὑπομνήσω ὅτι Κρηῖς ἦτο ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἐν Ἀθήναις ἐπαναστάσεως τοῦ 1843, δι' ἧς ἀνιδρύθη ἐνδοξῶς ἐν Ἑλλάδι τὸ συνταγματικὸν πολιτεῦμα, τὸ ὁποῖον καλλίτερον νὰ μὴ ἐγίνετο, ἀφοῦ ἐπρόκειτο νὰ καταστήσῃ ὅπως σήμερον κατήνησεν, ἀφοῦ ἐμελλε νὰ ἐμπαίζηται σήμερον τοσοῦτον ἀσυστόλως.*

(*) Μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀναγνώσεως τῆς παρούσης διατριβῆς ἐν τῷ

Νωπὰ εἰσὶν ἔτι τὰ γεγονότα τῆς τελευταίας τῶν Κρητῶν ἔπα-
ναστάσεως καὶ πάντες ἐνθυμοῦνται αὐτὰ, διὰ τοῦτο ὀλίγον ἐπ'
αὐτῶν θέλω ἐνδιατρίψαι. Ἐπὶ τριετίαν ὄλην οἱ φιλελεύθεροι καὶ
ἄνδρεῖοι Κρήτες ἐμάχοντο ὑπὲρ τοῦ μεγαλείου τῆς Ἑλλάδος καὶ
ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας αὐτῶν. Ἀπὸ τοῦ ἐνὸς μέχρι τοῦ ἄλλου
ἄκρου αὐτῆς ἡ χώρα των κατεστράφη ἔμειναν χωρὶς οἰκίαν, χω-
ρὶς κτήνη, χωρὶς δένδρα, γυμνοὶ καὶ πενέστατοι. Ἐσφάγησαν
πολλὰ γυναικόπαιδα αὐτῶν, τὰ δὲ λοιπὰ ἔφυγον ἐκ τῆς πολυ-
στενάκτου πατρίδος των, πλείστα δεινοπαθήματα ὑποστάντα
κατὰ τὴν μακρὰν αὐτῆς περιπλάνησίν των. Ἀπὸ τοῦ Τούρκου
τὴν μάχαιραν, ἀπὸ τὸ ψύχος, ἀπὸ τὴν πείναν καὶ τὴν γυμνότητα,
ἀπὸ τὴν ἐξορίαν, ἀπὸ τὰ ναύαγια καὶ τὰς ἀσθενείας, αἷτια ὅλα
τῆς ἐπαναστάσεως, ἀπωλέσθησαν δεκαπέντε περίπου χιλιάδες
γυναικόπαιδα τῶν Κρητῶν. Ἐφονεύθησαν ἐν ταῖς μάχαις ὀκτα-
κισχίλιοι περίπου ἄνδρεῖοι Κρήτες, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ πλεῖ-
στοι ἐπίσημοι καὶ ἐνδοξοὶ ἀρχηγοὶ, οἷον ὁ Παυλῆς Ντετιδάκης, ὁ
Μαστραχᾶς, ὁ ἐκ Ῥεθύμνου Δασκαλάκης, ὁ ἐκ Σφακιῶν Δασκαλά-
κης τοῦ ἐνδόξου Τσελεπῆ ὁ ἔγγονος, ὁ Κοκκινίδης, ὁ Γαβριήλ, ὁ
Κρανωιτάκης, ὁ Μοσχοβίτης, ὁ Παπακρηνιώτης, ὁ Φρουδάκης, ὁ
Πῶλος Σαββόπουλος, ὁ Θεόδωρος Κριάρης, ὁ Κοῦθος, ὁ Ντελη-
δράκος, ὁ Βελεγρῆς, ὁ Τυρτίρης, ὁ Εὐμένιος, ὁ Τσελεπάκης, ὁ Σκου-
λᾶς, ὁ Μπουμπουλάκης, ὁ Νεράντζης, ὁ Καλαμαριδῆς καὶ πλεῖ-
στοι ἄλλοι ἐπίσημοι ἄνδρες. Ἐδεινοπάθησαν ἐπὶ τριετίαν ὄλην,
ἐπεινάσαν, ἐγυμνώθησαν, ἡσθένησαν καὶ παντιοτρόπως ἐκακουχῆ-

συλλόγῳ τοῦ Βύρωνος, ὁ Πρόεδρος τούτου προσεκάλεσε τὸν κ. Ἀργυρόπου-
λον ν' ἀναιρέσῃ ἐπίσημως πανθ' ὅσα ἐν τῇ διατριβῇ του εἶπε περὶ τοῦ
Συντάγματος, διότι ὁ κανονισμὸς τοῦ συλλόγου ἀπαγορεύει νὰ λέγωνται
ἐν αὐτῷ τοιαῦτα. Ὁ κ. Ἀργυρόπουλος ἀπήντησεν ὅτι τίποτε δὲν δύνα-
ται ν' ἀναιρέσῃ, διότι πάντα ὅσα εἶπεν, εἶναι ἀληθῆ, ὁμολογεῖ ὅμως ὅτι τὰ
περὶ τῆς παραβιάσεως τοῦ συντάγματος λεχθέντα, εἰ καὶ ἀληθέστατα, ἀ-
καταλλῆλως ἐλέχθησαν ἐν τῷ Συλλόγῳ, ἐπομένως ἔσφαλεν εἰπὼν ἐν αὐ-
τῷ ταῦτα. Ὁ κ. Πρόεδρος ἠρέκθη εἰς τὰς ἐξηγήσεις ταύτας.

θησαν· ἄλλ' ἀνεδείχθησαν ἐκεῖ νέοι Κολοκοτρῶναι καὶ Καραΐσκοι, νέοι Νικηταράδες καὶ Ὀδυσσεῖς, νέοι Σίφακες καὶ Κουρμούλαι, καὶ Σουδεροὶ καὶ Χάλοι. Συνεκρότησαν ἀπείρους μάχας, ἐξ ὧν ἡ τῶν Βρυσηῶν, τῶν Κεραμιῶν, τῆς Σαμαριάς, τῶν Μπουτσουναριῶν, τοῦ Λασιθιοῦ, τῶν Λάκκων, τῆς Κανδάνου, τοῦ Καμαριώτου, τῆς Γάζης, τῶν Ἀσσιτῶν, τοῦ Ἀσκύφου, τοῦ Καλλικράτη καὶ ἄλλαι, ἀξιόταται εἰσὶν ἵνα ταχθῶσιν εἰς τὴν τάξιν τῶν μαχῶν τοῦ Βαλτεταίου, τῆς Ἀμπλιανῆς, τῆς Ἀράχωβας, τῆς Πύλου, τοῦ Μανιακίου, τῆς Γραβιάς καὶ ἄλλων. Τὸ δὲ δράμα τοῦ Ἀρκαδίου ἀμιλλᾶται κατὰ τὴν λάμψιν πρὸς τὸ Μεσολόγγι. Ἐπὶ τριετίαν ἐκλόνιζον τὴν Τουρκικὴν αὐτοκρατορίαν, ἐστέρησαν αὐτὴν ἐπέκεινα τῶν τεσσαράκοντα χιλιάδων στρατιωτῶν οἵτινες ἐφρονεῦθησαν ἐν ταῖς μάχαις, καὶ ἠνάγκασαν αὐτὴν νὰ δαπανήσῃ πολλὰ ἑκατομύρια λιρῶν εἰς ἐξοδα τοῦ πολέμου. Ἀπέρριψαν δὲ πάντοτε μετ' ἀγανακτικῆς τὰς περὶ προνομίων καὶ ἡγεμονίας προτάσεις, ἐμμείναντες εἰς τὸ ἀρχικὸν σύνθημα τῆς μετὰ τῆς προσφιλοῦς τῶν Ἑλλάδος ἐνώσεως αὐτῶν. Οἱ Κρήτες εἰς πολλὰς περιστάσεις κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ τελευταίου ἀγῶνος, ἦσαν κύριοι ἀπάσης τῆς νήσου ἐκτὸς τῶν φρουριῶν, καὶ ἤλπιζον ὅτι τέλος πάντων ἤθελον ἶδει τὴν ποθουμένην τῆς ἐλευθερίας ἡμέραν, ἣν πρὸ αἰῶνων διὰ τσοσούτων αἱμάτων καὶ θυσιῶν ἐπιζητούσιν.

Ἄλλ' αἱ εὐχαι καὶ αἱ ἐλπίδες τῶν διεψεύσθησαν, καὶ ἐματαιώθησαν οἱ τόσοὶ ἀγῶνες καὶ τὰ μαρτύρια, διὰ τῆς σκληρότητος καὶ τῆς ἀδικίας τῶν ἐν Εὐρώπῃ ἰσχυρῶν. Ἐν τούτοις ἡ ἐλευθέρα Ἑλλάς, ἐπραξεν ὅ,τι ἔπρεπε νὰ πράξῃ κατὰ τὸν ἀγῶνα τῶν ἀτυχῶν τέκνων τῆς, τῶν Κρητῶν, οἵτινες τσοσούτον ὑπὲρ αὐτῆς ἠγωνίζοντο; Ὁχι. Εἶναι μὲν ἀληθὲς καὶ πασίγνωστον, ὅτι ἡ Ἑλλάς καὶ δι' αἵματος καὶ διὰ χρημάτων ὑπεστήριξε καὶ συνέδραμε τὸν ἀγῶνα τῶν Κρητῶν. Δὲν ἐλησμόνησα, ὅτι τὸ ἱερὸν τῆς Κρήτης ἔδαφος ἐποτίσθη μὲ τὰ αἵματα τοῦ Πραΐδου, τοῦ Βασιλείου, τοῦ Δημακοπούλου, τοῦ Ἀναγνωστοπούλου, τοῦ Τσάκωνα καὶ χιλίων περίπου ἄλλων ἀνδρῶν ἐκ τῆς ἐλευθέρας καὶ τῆς λοι-

πῆς δούλης Ἑλλάδος. Δὲν ἐλησμονήσα, ὅτι ἡ τροφή καὶ τὰ πολεμοφόδια τῶν ἐπὶ τριετίαν ἀγωνισθέντων ἐκεῖ ἠγοράσθησαν διὰ χρημάτων τοῦ Πανελληνίου, οὔτε ὅτι τὰ ἐν Ἑλλάδι γυναικόπαιτῶν Κρητῶν ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος ἐτράφησαν. Ἀλλ' ἐπίσης ἀληθὲς εἶναι, ὅτι ἔλεεινοὶ ἐκ τῶν τριῶν ἐθελονταὶ διὰ Τουρκικῶν πλοίων ἐπιστρέφοντες ἐκ Κρήτης, μάλιστα τὸ ἔδαφος αὐτῆς πατήσαντες, ἐδυσφήμουν ἐν ταῖς ἀγίαις τῶν Ἀθηνῶν τὸν ἐνδοξόν καὶ μεγαλομάρτυρα τῆς Κρήτης λαόν, καὶ διέψευδον ἀναιδῶς τὰ ἠρωϊκὰ αὐτοῦ κατορθώματα καὶ τοὺς ἐνδόξους ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος ἀγῶνάς του· τοὺς ἀσεβεῖς δὲ καὶ βλασφήμους αὐτοὺς, οὐ μόνον ἠνείχυντο ἐν Ἑλλάδι, ἀλλ' εὕρισκοντο πολλοὶ Ἕλληνες πιστεύοντες καὶ δικαιῶντες αὐτούς. Ἀλλ' ἐπίσης ἀληθὲς εἶναι, ὅτι Ἑλληνικῆ Κυβέρνησις ἐν πλήρει μεσημβρία καὶ ἀναφανδὸν κατεδολιεύετο καὶ κατεπρόδιδε τὸν ἐν Κρήτῃ ἱερόν τῆς Ἑλλάδος ἀγῶνα, στερούσα αὐτὸν τροφῆς καὶ ἐφοδίων, ἀρνούμενη νὰ δώσῃ ἄρτον εἰς τὰς ἐνταῦθα προσφυγούσας οἰκογενεῖας τῶν ἀγωνιζομένων, καταδιώκουσα σκληρῶς, φυλακίζουσα καὶ ἐξορίζουσα τοὺς ἐνταῦθα ἐρχομένους δι' ὑποθέσεις τοῦ ἀγῶνος ἐπισήμους τῆς Κρήτης ἀνδρας, δέρουσα διὰ τῶν ὀργάνων τῆς, ἀποπέμπουσα ἐντεῦθεν διὰ τῆς βίας, καὶ ἀποστέλουσα εἰς τὴν σφαγὴν τὰ γυναικόπαιδα τῶν ἐν Κρήτῃ ὑπὲρ τοῦ μεγαλείου τῆς Ἑλλάδος χυνόντων τὸ αἷμα τῶν, καὶ συγκροτοῦσα συμβούλια ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ ἐνταῦθα ἀντιπροσώπου τῆς Τουρκίας, περὶ τοῦ πῶς νὰ καταβληθῇ τῶν Κρητῶν ἡ ἐπανάστασις, ἡ ταράττουσα τὴν ἡσυχίαν αὐτῆς! Τὰ γεγονότα ταῦτα δύνανται ν' ἀρνηθῶσι μόνον οἱ στερούμενοι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὀράσεως καὶ ἀκοῆς, καὶ οἱ μὴ θέλοντες νὰ εἴπωσι τὴν ἀλήθειαν. Τὴν ἀκατανόμαστον δὲ ἐκείνην Κυβέρνησιν ἠνέχθησαν τότε οἱ Ἕλληνες, καὶ ἤρκεσθησαν μόνον νὰ τὴν καταρασθῶσιν ἀπὸ καρδίας κατὰ τὴν οἰκτρὰν πτώσιν τῆς. Ἐπίσης δὲ ἀληθὲς εἶναι, ὅτι ἡ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι δὲν ὑπεστήριξε δεόντως παρὰ τοῖς ἐν Εὐρώπῃ ἰσχυροῖς τὰ ἀπαράγραπτα τῶν Κρητῶν δικαιώματα.

Μετὰ τὴν πτώσιν τῆς τελευταίας ἐπαναστάσεως, πλείστοι

ἐκ τῶν ἀγωνισθέντων καὶ καταστραφέντων Κρητῶν κατέφυγον εἰς τὴν ἐλευθεράν Ἑλλάδα, ὅπως εἰς τοὺς κόλπους αὐτῆς τῆς προσφιλεστάτης μητρὸς των, θρηνήσωσιν ἐλεύθεροι τὴν δυστυχίαν των. Ἄλλ' ἐνταῦθα δὲν τοὺς ἀφῆκαν οὔτε κἂν ν' ἀναπαυθῶσιν ὕστερον ἀπὸ τόσα δεινοπαθήματα καὶ κόπους. Ἄφ' ἐνὸς δὲν τοῖς ἔδωκαν ἄρτον, ἀφ' ἑτέρου τοὺς παρεκίνησαν ν' ἀπέλθωσι ταχέως εἰς τὴν αἱματόφυρτον πατρίδα των. "Ὅθεν ἀπῆλθον ἐκεῖ πάντες ἐκτὸς ὀλίγων διακεκριμένων ἀγωνιστῶν, οἵτινες ἔμειναν ἐνταῦθα. Ἐτοὺς ὀλίγους τούτους τοῦλάχιστον, τοὺς περιέθαλψεν ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις, τοῖς ἔδωκεν ἄρτον; Ἐπὶ δύο ἔτη τοὺς ἀφῆκεν ἄνευ τοιούτου, καὶ ἐπομένως ἐπίσημοι ἀρχηγοὶ τῆς ἐπαναστάσεως καὶ πλούσιοι πρὸ αὐτῆς ἐπέινασαν, ἐγυμνώθησαν, ἔγιναν ἐπαῖται καὶ μυρίας στερήσεις ὑπέστησαν. Ὑστερον δὲ ἀπὸ δύο ἔτη ἀπενεμήθησαν εἰς Κρήτας τινὰς βοηθήματα ἐκ τοῦ Δημοσίου ταμείου, ἀλλὰ τὰ ἀπενεμηθέντα ταῦτα βοηθήματα εἶναι τόσα, ὥστε τὸ ὀλικὸν ποσὸν αὐτῶν δὲν ὑπερβαίνει τὸ ἡμισυ τῶν διδομένων εἰς τοὺς ἐκ Θεσσαλίας πρόσφυγας τοὺς παθόντας κατὰ τὸ ἔτος 1854, δὲν ὑπερβαίνει οὔτε τὸ ἕν πέμπτον τῶν διδομένων μισθῶν εἰς τοὺς δῆθεν ἐκτάκτους γραφεῖς τῶν Ὑπουργείων, τοὺς μηδέποτε ἐργαζομένους, δὲν ὑπερβαίνει τοὺς μισθοὺς τοὺς διδομένους εἰς ἀνθρώπους τινὰς οἵτινες ἐχρημάτισάν ποτε λησταί, καὶ οἵτινες διὰ τοῦτο καὶ μόνον μισθοδοτοῦνται, καὶ διότι εἰσὶ προστατεύομενοι ἰσχυρῶν, δὲν ὑπερβαίνει οὔτε τὸ ἡμισυ τῶν εἰς τοὺς ὠτακουστάς τῆς Ἀστυνομίας πληρωνωμένων.

Ἄλλὰ τοῦλάχιστον τὰ ἐλάχιστα αὐτὰ βοηθήματα ἔφρόντισεν ἡ Κυβέρνησις νὰ τὰ διαθέσῃ δικαίως, σκεπτομένη ὅτι μεγίστην ἐπιβρόχην δύναται νὰ ἔχῃ ἐπὶ τοῦ μέλλοντος τῆς Κρήτης ἡ δικαία ἢ ἡ ἄδικος διανομὴ αὐτῶν; Μεταξὺ τῶν λαμβανόντων τὰ βοηθήματα Κρητῶν εἰσὶ τινες σπουδαιότατοι ἥρωες καὶ ἀρχηγοὶ, πλεῖστα ἀπολέσαντες καὶ πολλὰς οἰκογενειακὰς ἀνάγκας ἔχοντες, τὰ δὲ διδόμενα αὐτοῖς βοηθήματα, οὔτε ἀνάλογα τῶν ἀγῶνων καὶ τῶν θυσιῶν αὐτῶν εἶναι, οὔτε δύνανται νὰ ἐπαρκέσωσιν εἰς τὰς

ανάγκας των ἄλλοι λαμβάνουσι βοηθήματα ἀνώτερα τῆς ἀξίας των καὶ τῶν ἀναγκῶν των· τινὲς δὲ ἐξ αὐτῶν, εἰσὶν ἐντελῶς ἀνάξιοι βοηθείας καθὼ οὐδόλως ἀγωνισθέντες, οὐδ' ἀπολέσαντες τι, οὐτ' ἔχοντες ἀνάγκας σήμερον, ἀλλὰ μόνον ἐπιτηδεύονται ὄντες καὶ ὡς τοιοῦτοι κατορθώσαντες νὰ συγκαταλεχθῶσι μεταξύ ἐνδόξων πρωταγωνιστῶν. Ἐνῶ ἄφ' ἑτέρου ἡ γῆρα καὶ τὰ ὄρφανὰ τοῦ ἐνδοξωτέρου καὶ διασημοτέρου ἐκ τῶν φονευθέντων ἀρχηγῶν Παυλῆ Ντετιδάκη, καὶ αἱ ὄρφανὰ οἰκογένειαι ἄλλων φονευθέντων σπουδαίων ἀγωνιστῶν, καθὼς καὶ τινες ὄπλαρχηγοὶ οἰκογενειάρχαι, γέροντες καὶ πληγωμένοι, στεροῦνται καὶ τοῦ ἐπιουσίου ἄρτου μηδὲν λαμβάνοντες βοήθημα.

Ἐν τούτοις μεθ' ὅλα ταῦτα ἤθελεν εἶσθαι μεγίστη παρηγορία διὰ τοὺς ἀτυχεῖς Κρήτας, ἂν ἔβλεπον τοῦλάχιστον τοὺς ἀδελφοὺς αὐτῶν, τοὺς λοιποὺς Ἑλληνας, ν' ἀναγνωρίζωσι τοὺς ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος ἀγῶνας αὐτῶν, ν' ἀναγνωρίζωσιν ὅτι ἡ σημερινὴ δυστυχία των προέρχεται ἔνεκα τῆς πρὸς τὴν κοινὴν πατρίδα ἀγάπης των, νὰ συγκινῶνται διὰ τὰ δεινοπαθήματά των, καὶ νὰ συμπαθῶσιν αὐτοῖς. Ἀλλ' ἀντὶ τούτου, ἡμεῖς μετὰ ψυχρότητος πάντοτε βλέπομεν τὰ ἔλπεινὰ ταῦτα θύματα τῆς πατρίδος καὶ τῆς πίστεως, καὶ μὴ λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν, ὅτι οἱ Κρήτες ἔχουσι δικαιώματα ἐπὶ τῆς Ἑλλάδος πλειότερα τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, γογγύζομεν διότι ἐκ τοῦ Δημοσίου ταμείου λαμβάνουσι τινες ἐξ αὐτῶν ἐλάχιστα βοηθήματα, ἐνῶ σιωπῶμεν καὶ ἀδιαφοροῦμεν εἰς τὰ τόσα ὄργια τὰ ἐν τῷ Δημοσίῳ ταμείῳ τελούμενα. Ὅταν Κρήτις ἔχη διαφορὰν μετὰ τινος μὴ Κρητῆς, ἐκ προκαταλήψεως ἀποφαινόμεθα ὅτι ὁ Κρήτις ἔχει ἄδικον, διότι εἶναι Κρήτις, τὸν δὲ κατὰ καθῆκον πατριωτικὸν φροντίζοντα ὑπὲρ αὐτῶν ἐν τοῖς Δικαστηρίοις καὶ ἀλλαχοῦ, τὸν ἐπιμελούμενον τὰς ὑποθέσεις αὐτῶν, τὸν θεωροῦσιν ὡς μὴ ὀρθῶς σκεπτόμενον καὶ ὡς κακῶς πράττοντα. «Ὁχι ἀδελφε, δὲν τοὺς ἀρίνεις; Κρητικοὶ εἶναι», ἀκούω δεκάκις τοῦλάχιστον τῆς ἡμέρας ἐν τοῖς δικαστικαῖς καὶ λοιποῖς γραφείοις. «Σὰς ἐδαρῶνθη πλέον τὸ ἔθνος καὶ πρέπει νὰ ρύγηται», ἔλεγε

πρὸ ὀλίγου καιροῦ Ὑπουργὸς τῆς Ἑλλάδος εἰς δύο γηραιούς πρόσφυγας ἀρχηγούς, τοὺς διασημοτέρους καὶ ἐνδοξωτέρους ἐκ τῶν προσφύγων. Ἐλεγε δὲ αὐτοῖς ταῦτα ὁ ἀσεβὴς ἐκεῖνος ὑπουργός, διότι παρεπονέθησαν εἰς αὐτόν ὡς παύσαντα τῆς ὑποτροφίας μαθητὴν Κρήτα, καὶ διορίσαντα ἀντ' αὐτοῦ ὑπότροφον συνεπαρχιώτην του τινά. Ἐννοεῖται δὲ, ὅτι ἔλαβεν ἀπάντησιν οἷαν ἔπρεπε νὰ λάβῃ ἀπὸ ἀνδράς, οἵτινες καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς ζωῆς των δὲν ἔπαυσαν γενναίως ἀγωνιζόμενοι ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος. Ἀτυχεῖς λοιπὸν εἶναι οἱ Κρήτες, οὐ μόνον διότι οἱ ἰσχυροὶ ξένοι ἠδίκησαν αὐτοὺς πάντοτε, ματαιώσαντες τοὺς τόσους ἐνδόξους ἀγῶνας των ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ καὶ διότι οἱ ἀδελφοὶ των, οἱ λοιποὶ Ἕλληνες, δὲν ἀγαπῶσιν αὐτοὺς ὅσον πρέπει, δὲν ἐκτιμῶσιν ὅσον πρέπει τοὺς ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος ἀγῶνας αὐτῶν καὶ τὰς θυσίας των, δὲν συγκινοῦνται διὰ τὴν δυστυχίαν των, οὔτε συμπαθοῦσιν αὐτοῖς ὅσον πρέπει.

Μὴ νομίσητε δὲ ὅτι θέλω νὰ παραστήσω τοὺς Κρήτας ὡς τοὺς καλλίστους τῶν ἀνθρώπων, μὴ νομίσητε ὅτι ἀγνοῶ τὰ πολλὰ καὶ διάφορα τῶν Κρητῶν ἐλαττώματα. Ἐχω μεγίστην πείραν αὐτῶν. Οἱ Κρήτες καθὼς Ἕλληνες πάντα τὰ ἐλαττώματα τῶν Ἑλλήνων ἔχουσι, τινὰ μάλιστα ἐκ τῶν ἐλαττωμάτων αὐτῶν, τὰ ἔχουσιν οἱ Κρήτες εἰς βαθμὸν μεγαλείτερον ἀπὸ τοὺς ἄλλους Ἕλληνας. Ὡς ἤρωας μόνον καὶ φιλοπάτριδας, καὶ φιλελευθέρους καὶ πολυπαθεῖς καὶ ἀτυχεῖς διακηρύττω τοὺς Κρήτας, καὶ ὡς τοιούτους ἀξίους ἀγάπης, καὶ θαυμασμοῦ καὶ συμπαθείας τοὺς θεωρῶ. Ἀλλὰ καὶ πάλιν δὲν ὀμιλῶ περὶ πάντων ἀνεξαιρέτως τῶν Κρητῶν, ὀμιλῶ περὶ τῆς μεγάλης αὐτῶν πλειονοψηφίας, διότι μετὰ ξὺ αὐτῶν ὑπάρχουσιν ὀλίγοι τινες, οἱ ὁποῖοι οὐδὲν ἐκ τῶν ἐκτεθέντων προτερημάτων τῶν Κρητῶν ἔχουσι, πάσας δὲ τὰς κακίας ὅσας δύναται τις νὰ φαντασθῇ. Αὐτοὶ εἶναι μικροὶ τινες καὶ ἀνάξιοι λόγου ἄνθρωποι, οἵτινες τὸν λογιώτατον συνήθως ἐπαγγελόμενον, οὐδέποτε ἐσκέφθησαν νὰ πράξωσι καλόν, ἀλλὰ διὰ τῆς βραδουργίας καὶ τῆς ἐπιτηδειότητος φροντίζουσι πάντοτε νὰ πα-

ρίστανται ὡς ἀγωνισταί, νά τάσσωνται μεταξύ τῶν ἀγωνιστῶν, καί ὡς τοιοῦτοι νά λαμβάνωσι βοηθήματα ἄνευ ἀνάγκης τινος, στεροῦντες ταῦτα ἀπὸ τὰς οἰκογενείας τῶν ὑπὲρ τῆς πατρίδος χυσάντων τὸ αἷμά των, καί ὑβρίζοντες ἀναιδῶς τοὺς λέγοντας τὰς ἀληθείας ταύτας. Ἄλλ' οἱ τοιοῦτοι ἄνθρωποι εἰσὶν ὀλίγιστοι μεταξύ τῶν Κρητῶν, καί χάριν τῶν ὀλιγίστων αὐτῶν δὲν πρέπει ν' ἀδικῆται τῆς Κρήτης ὁ λαός, ὁ τοσοῦτον ἔνδοξος καί γενναῖος, διότι ἀπὸ καμμίαν κοινωνίαν δὲν λείπουσιν οἱ κακοί.

Αὐτοὶ εἶναι οἱ λόγοι ἐφ' ὧν στηρίζω τὴν πεποίθησίν μου, ὅτι ὁ λαός τῆς Κρήτης εἶναι ἥρωϊκώτατος, φιλόπατρις καί φιλελεύθερος, πολυπαθέστατος καί λίαν ἀτυχής.

Ἄλλ' ἄρά γε ὁ λαός αὐτός, ὁ τοσοῦτον καρτερικὸς εἰς τῆς ἀνεξαρτησίας τὸν πόθον, ὁ τοσοῦτον ἀποστρεφόμενος καί βδελυττόμενος τὴν δουλείαν, ὁ τοσάκις λαβὼν τὰ ὄπλα εἰς χεῖρας κατὰ τοῦ ξένου δυνάστου, οὐχὶ λόγῳ ἀποστασίας ἢ ἐξ αἰσθήματος ἀπλοῦ ἥρωϊσμοῦ, ἀλλὰ δι' ἔθνοσωτήριον πόλεμον, ὁ ἐμμεῖνας ἀκλόνητος εἰς τὸν χαρακτήρα του καί μὴ ἐπηρεασθεὶς παντάπασιν ὑπὸ τῶν δώρων ἢ τῶν δολίων δελεασμῶν, ὑπὸ τῶν μυρίων βασάνων, καί τῶν ἀπείρων ἀποτυχιῶν τῶν ἀγώνων του, ὁ ἐπὶ αἰῶνας ἀρνούμενος νά ὁμολογήσῃ καί παραδεχθῆ τὴν ξενικὴν κυριαρχίαν, ἀποκρούων δὲ ταύτην καί ἀκαταπύστως διαμαρτυρούμενος κατ' αὐτῆς, ὁ λατρεύσας τὴν ἐλευθερίαν πλείοτερον παντός ἄλλου λαοῦ, καί ἐν τῷ ὑπὲρ αὐτῆς ἀγῶνι ἀπειράκις στερεθεὶς μὲ δάφνας αἵτινες οὐδέποτε θέλουσι μαρανθῆ, ὁ λαός αὐτός ἄρα γε κατεδικάσθη ὑπὸ τοῦ Πλάστου εἰς αἰωνίαν δουλείαν; Δὲν θὰ ἀνοιχθῶσιν ἐπὶ τέλους οἱ ὀφθαλμοὶ τῶν ἰσχυρῶν τοῦ κόσμου, ἵνα ἴδωσι τὰ πρὸς ἀνεξαρτησίαν ἀπαράγραπτα τῶν Κρητῶν δικαιώματα; δὲν θὰ εἰσχωρήσῃ εἰς τὰς ψυχὰς αὐτῶν ἡ δικαιοσύνη; Ὁ Θεὸς θέλει ἀνοίξει ἐπὶ τέλους τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῶν καί θέλει δώσει ἐν τέρμα εἰς τὰ ἀτελείωτα τῆς Κρήτης δεινά.

Ὅσον δὲ ἀφορᾷ τοὺς Κρητάς, δὲν θὰ παρέλθῃ πολὺς χρόνος, καὶ θὰ πετάξωσι πάλιν ἀτρόμητοι εἰς τὰ ὄρη των μετὴν σημαίαν τῆς Ἑλλάδος καὶ μετὰ τὰ ὄπλα εἰς χεῖρας, διὰ νὰ δρέψωσι νέας δάφνας δόξης, διότι ὡς λέγει ὁ κ. Ζαμπέλιος ἀῆ ἐλευθερία ἀναπιδᾷ ἐν Κρήτῃ ἐκ τῶν σπλάγγων τῆς γῆς, εἶναι προῖον αὐτόφυτον, ἰδιογενὲς, ὡς ὁ λάδανος τοῦ Μυλοποτάμου καὶ τῆς Ἰδῆς ὁ δίκταμος». Ἄς εὐχθῶμεν λοιπὸν ἵνα ἡ μέλλουσα, ἡ προσεχὴς τῶν Κρητῶν ἐπανάστασις καταστῆ ἡ προωρισμένη νὰ δώσῃ τέρμα εἰς τὰ δεινὰ αὐτῶν, ἅς εὐχθῶμεν νὰ ἐναγκαλισθῶμεν ἐλευθέρους τοὺς ἐνδόξους αὐτοὺς ἀδελφούς μας καὶ ν' ἀνακραξῶμεν μετ' αὐτῶν.

ΖΗΤΩ Η ΚΡΗΤΗ ΖΗΤΩ Η ΕΛΛΑΣ.

ΝΩΣΙΝ ΧΑΝΙΩΝ

ΤΙΜΑΤΑΙ ΑΝΤΙ ΜΙΑΣ ΔΡΑΧΜΗΣ.

Πωλείται δὲ πρὸς ἕνα τοῦ ἀναγεθησομένου μνημείου

τοῦ γαλιλιῆρος λόφου ΒΥΡΩΝΟΣ.